

Залізник Л. Л.*

БАТЬКІВЩИНА ІНДО-ЄВРОПЕЙСЬКИХ СКОТАРІВ ЄВРАЗІЙСЬКОГО СТЕПУ ЗА ДАНИМИ АРХЕОЛОГІЇ

Zalizniak L. L.

HOMELAND OF INDO-EUROPEAN PASTORALISTS OF THE EURASIAN STEPPE ACCORDING TO ARCHEOLOGICAL DATA

Автор статті наводить аргументи на користь зародження скотарства за доби енеоліту в степах та лісо-степах півдня України, звідки почалася скотарська колонізація Великого євразійського степу. Археологічним відповідником найдавніших скотарів Великого степу є степовий енеоліт Надчорномор'я — мариупольська та середньостогівська спільноти, а також ямна культура ранньої бронзи.

Ключові слова: скотарі, індоєвропейці, Північне Надчорномор'я, степовий енеоліт, мариупольська, середньостогівська, ямна культура.

Вступ

Євразійські степова провінція — це грандіозна смуга степів, що простяглася в широтному напрямку на 7 тис. км від Маньчжурії на сході до Паннонії на заході. До неї входять степи Маньчжурії, Монголії, Алтаю, півночі Казахстану, Північного Прикаспію, Середньої Волги, Передкавказзя, Надазов'я, Північного Надчорномор'я, Нижнього та Середнього Дунаю. Останні 6 тисяч років з кінця V тис. до н. е. до XVIII ст. великий євразійський степ був домівкою незчисленної кількості скотарських народів, яких деякі дослідники навіть об'єднують в окрему євразійську степову цивілізацію.

Протягом останніх тисячоліть степовики Європи суттєво впливали на історичний розвиток людства. Варто згадати їхню визначальну роль у формуванні індоєвропейської сім'ї народів, у падінні Римської імперії за участю гунів, Візантії — під ударами османських турків, катастрофічні наслідки походу Чингісхана та його нащадків для Китаю, Центральної Азії, Індії, Русі, народів Кавказу та Центральної Європи.

Скотарські суспільства євразійського степу відомі в історії людства своєю агресивною активністю. Остання зумовлена їхньою рухливістю та войовничістю, які були органічними складовими скотарського способу життя. Рухливість скотарів пояснюється постійною зміною пасовиськ через знищення травостою худобою. А конкурентна боротьба між різними скотарськими групами за пасовиська та скот робила війну невід'ємним еле-

ментом скотарського способу життя. Показово, що в санскриті термін «війна» передається словосполученням «боротьба за корів».

Попри етнічне різноманіття скотарів євразійського степу їхня більшість належала до двох етномовних груп — індоіранської та тюркомонгольської. Причому спочатку з V тис. до н. е. в степах панували індоіранці, яких з початку нашої ери почали витісняти тюркомонгольські кочовики, що протягом середньовіччя котилися хвилями з Центральної Азії на захід: гуни, авари, болгари, хозари, угри, печеніги, торки, половці, монголи, татари, калмики. Цей рух кочовиків степами на захід був зумовлений, перш за все, пошуком кращих пасовиськ, якість травостою на яких покращується в напрямку зі сходу на захід через більшу вологість клімату в західній частині євразійського степу.

Однак стабілізувався цей напрям міграцій степами зі сходу на захід лише на початку I тис. до н. е. з поширенням кочової форми скотарства та вершництва. Останнім передували архаїчні та менш рухливі форми відгінного (пастушого) скотарства, які також відомі під терміном пасторалізм. Останній зародився в V–IV тис. до н. е. у лісостепах та степах Надчорномор'я, звідки пастухи колонізували євразійські степи, рухаючись на схід до Алтаю і далі до Індії та Ірану. Тобто на зорі своєї історії ранні скотарі євразійського степу рухалися переважно на схід, тоді як з появою кочівництва 3 тис. р. тому кочовий світ рушив євразійськими степами у зворотньому напрямку: з Центральної Азії на захід у Надчорномор'я і далі долиною Дунаю через Добруджу до Паннонії, де розташований крайній західний осередок степів, відомий під назвами Альфельд або Пушта.

Попри велике значення проблеми походження скотарства, як окремої галузі стародавньої еконо-

* ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології кам'яної доби Інституту археології НАН України; проспект Героїв Сталінграда, 12, м. Київ, 04210, Україна; ORCID: 0000-0001-8924-8122; zaliznyakl@ukr.net

міки Євразії, на сьогодні остаточно не визначена батьківщина найдавніших скотарів євразійського степу, звідки у V–III тис. до н. е. відбувалося їхнє розселення. Більшість сучасних дослідників вважають, що скотарське господарство зі специфічним рухливим життєвим укладом поширили в євразійських степах народи індоєвропейської (далі ІЄ) мовної сім'ї. А принесли вони його зі своєї батьківщини, локалізація якої є ще однією не вирішеною проблемою стародавньої історії Євразії. Отже визначивши регіон звідки розселялися найдавніші індоєвропейці ми визначимо і батьківщину скотарства. Іншими словами, питання виникнення скотарської галузі первісної економіки тісно пов'язане з проблемою зародження ІЄ сім'ї народів.

Історія пошуків батьківщини ІЄ скотарів євразійського степу

Роком відкриття ІЄ мовної сім'ї вважається 1786 р., коли член Верховного суду Індії в Калькутті Уїллям Джонс зробив доповідь про спорідненість санскриту, латини, грецької та інших ІЄ мов, що дало підстави для висновку про їхнє походження від спільного прасура. Праіндоєвропейці мешкали на своїй загадковій батьківщині звідки у IV–II тис. до н. е. колонізували величезні простори заходу Євразійського материка, започаткувавши ІЄ сім'ю народів (рис. 1). Пошуки батьківщини останніх тривають вже понад два сторіччя однак і в наші дні проблема лишається предметом гострих дискусій вчених різних країн.

Усе XIX століття було добою класифікації ІЄ мов та сміливих реконструкцій суспільства, господарства, культури, духовного світу, природного оточення ранніх індоєвропейців методами так званої лінгвістичної палеонтології, що базується на порівняльній лінгвістиці. Вдалі праці А. Куна (1845) та Я. Грімма (1848) середини позаминулого століття спровокували численні палеолінгвістичні дослідження, автори яких не завжди дотримувалися суворих правил порівняльного аналізу ІЄ мов. Завдяки працям А. Шлейхера (1863), який розробив конкретні правила таких реконструкцій, порівняльне мовознавство стало ефективним інструментом вивчення минулого стародавніх народів. Однак справжнє відкриття світу праіндоєвропейців належить «енциклопедисту індоєвропейістики» О. Шрадеру (1913), який узагальнив палеолінгвістичні реконструкції попередників, скорегувавши і перевіrivши їх за археологічними матеріалами доби бронзи, які на той час саме з'явилися в розпорядженні дослідників.

На основі аналізу спільної ІЄ лексики вдалося реконструювати природні реалії, що оточували найдавніших індоєвропейців, їхнє господарство, суспільний устрій, матеріальну та духовну культуру, вірування. З'ясувалася провідна роль ранніх форм скотарства, яке визначально вплинуло на спосіб життя, соціальний устрій, ідеологічні засади функціонування ранніх індоєвропейців. Саме завдяки виділенню скотарства в окрему галузь

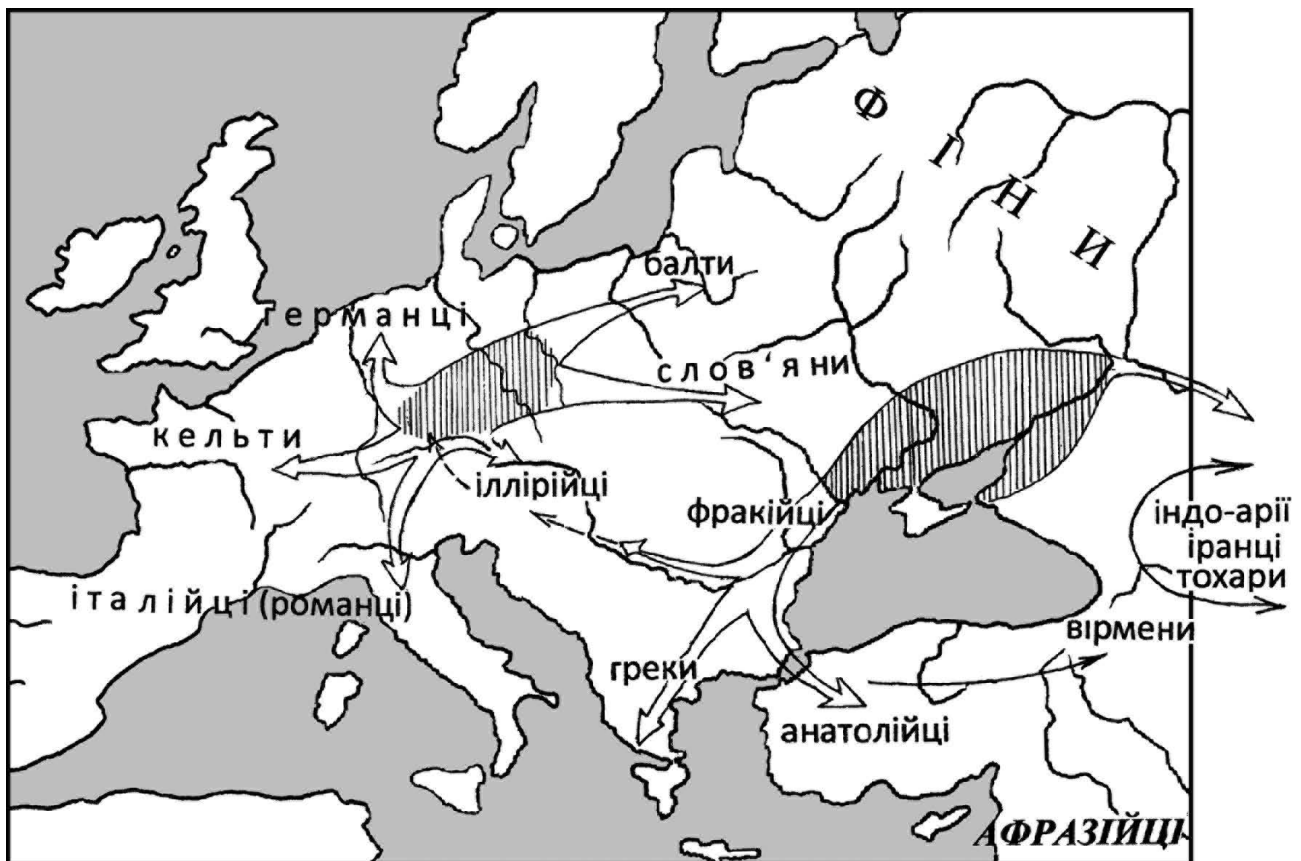

Рис. 1. Мовні групи індоєвропейців.
Fig. 1. Linguistic groups of Indo-Europeans.

первісної економіки сформувався принципово новий тип патріархального, рухливого і войовничого суспільства. Продуктивне відгінне скотарство було двигуном швидкої колонізації євразійських степів та прилеглих до них територій, у процесі якої найдавніші скотарі рознесли свою ІЄ мову та культуру по заходу Євразійського материка. Таким чином, зародження скотарства та ІЄ сім'ї народів нерозривно пов'язані між собою. Іншими словами, найдавніші індоєвропейці були першими скотарями, а скотарство відгалузилося в окрему, самостійну версію первісної економіки там, звідки почалося розселення ІЄ, тобто на їхній батьківщині.

Швидкій колонізації індоєвропейцями євразійського степу, а потім і прилеглих до нього територій, сприяли вже згадувані органічно притаманні скотарям рухливість та войовничість. Про реальну, а не надуману археологами-фантастами мілітарність ранніх скотарів-індоєвропейців свідчать численні сліди так званих «трепанцій» черепів катакомбників Надчорномор'я та шнуровиків Центральної Європи, розмір яких підозріло збігається з діаметром обухів кам'яних бойових молотів. Тисячі останніх полишили ранні ІЄ скотарі IV–II тис. до н. е. у степах та лісостепах Східної та лісах Центральної Європи (рис. 2). Грандіозний масштаб виробництва кам'яних молотів породжує сумніви, що величезні людські зусилля витрачалися на виробництво абстрактних символів влади та воїнської доблесті. Наслідками їхнього далеко не сакрального, а практичного бойового застосування є згадані сліди «трепанцій» черепів ІЄ скотарів доби енеоліту та бронзи. Принаймні частина з них є наслідками бойових сутичок, що супроводжували експансію войовничих скотарів-індоєвропейців за доби бронзи — ямників, катакомбників, шнуровиків (рис. 2).

Добре відомі за археологічними джерелами бойові молоти ранніх ІЄ скотарів фігурують у міфології різних ІЄ народів в якості священної зброї верховних божеств, що незмінно виступають в образах героїчних воїнів та пастухів. За Ригведою головний бог індоаріїв Індра був озброєний кам'яним молотом-ваджрою. Аналогічними молотами воюють з ворогами його відповідники боги-громовержці в міфології германців (Тор), балтів (Перкунас), слов'ян (Перун), кельтів (Тараніс), хето-лувійців (Тархун) та інших ІЄ народів. Маємо етнографічні свідчення, що в XIX ст. селяни країн Балтії, Полісся та Волині називали «перуновими молотками» кам'яні молоти доби бронзи, що нерідко траплялися на їхніх полях.

Головним подвигом верховного божества індоаріїв Індри, за Ригведою, була перемога над хто-нічним змієм Врітрою, ім'я якого перекладається з санскриту як «гребля, запруда». Провина Врітри полягала в тому, що своїм тілом він перегородив течію священної ріки Дана і тим самим спричинив світову посуху. Індра порубав ваджрою тіло змія на шматки і води ріки Дана вирвалися на волю, а світ був врятований від посухи. Численні зміеборчі сюжети в міфології різних ІЄ народів є ремінісценцією подвигу головного божества найдавніших індоєвропейців — перемога Зевеса над зміеподібним Тифоном (рис. 3: Б), битва бога стародавніх германців Тора з великим змієм (рис. 3: В). Подвиг Індри закарбувався навіть у християнській традиції у вигляді святого Юра на коні, що вражає списом змія (рис. 3: А).

На думку Л. С. Клейна, цей відомий міфологічний сюжет Ригведи є фантастичним поясненням далекими пращурами індоаріїв виникнення дніпровських порогів. Священна ріка Дана, за Л. С. Клейном, це Дніпро, який був добре відо-

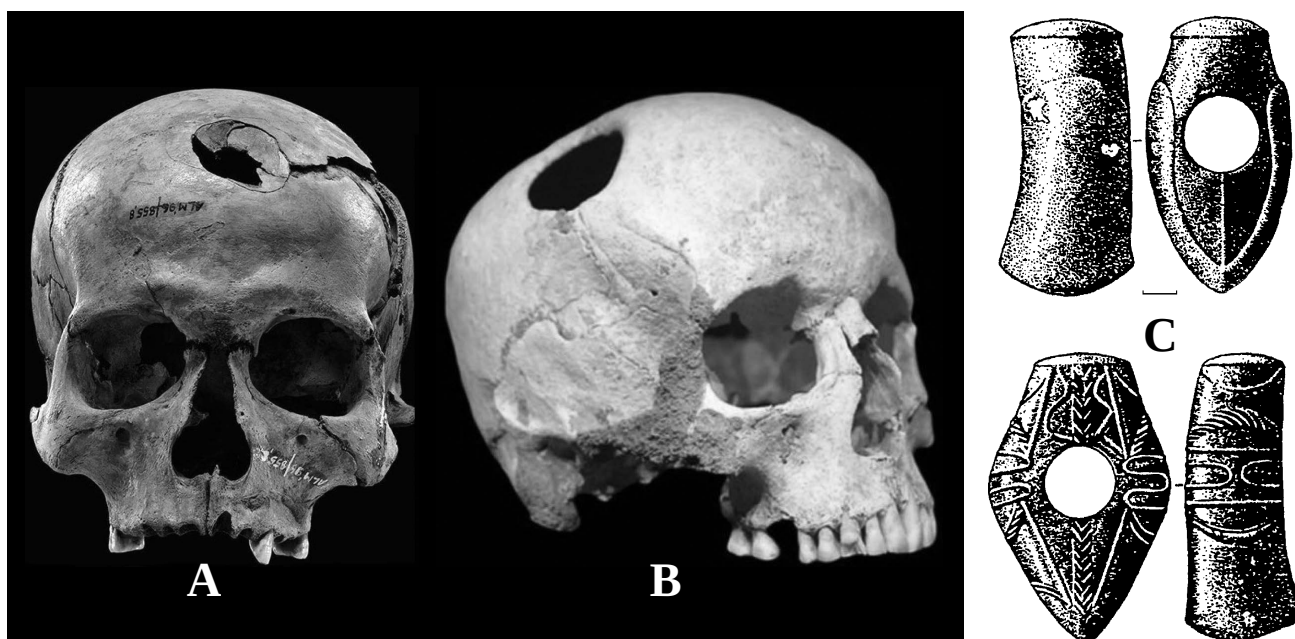

Рис. 2. Черепи зі слідами зажилих (В) та незажилих (А) «трепанцій» та бойові молоти катакомбної культури (С).
Fig. 2. Skulls with traces of healed (B) and unhealed (A) “trepanations” and battle hammers of catacomb culture (C).

мий предкам індоіранських народів, оскільки на думку переважної більшості дослідників праатьківщиною останніх були степи Надчорномор'я та Надазов'я. Не випадково назви великих рік регіону (Дунай, Дністер, Дніпро, Дон, Донець) іранського походження, а корінь «дн» в іранських мовах значить «вода». На думку відомого іраніста В. І. Абаєва зазначена гідронімія своїм корінням сягає енеоліту–бронзи, коли в надчорноморських степах зароджувалися перші індоіранські племена. В. І. Абаєв вважав ямників нерозчленовани-

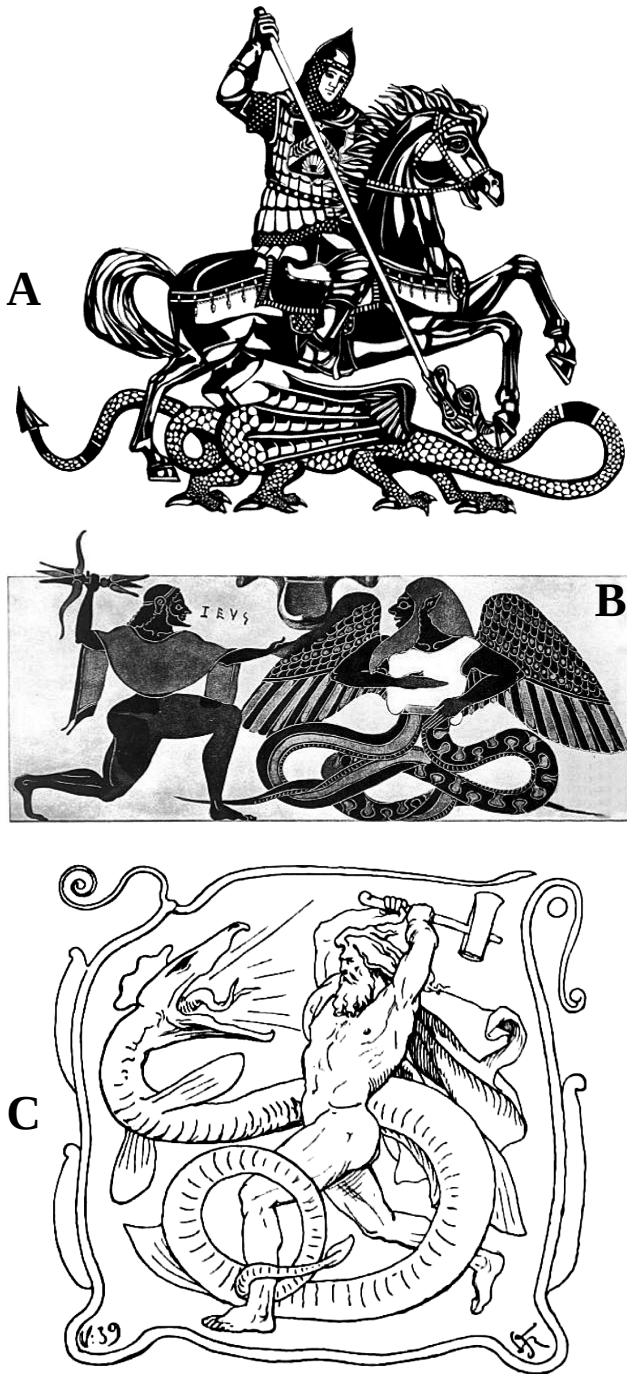
ми індоіранцями, а зрубників — іранцями (Абаєв 1972). Спираючись на паралелі обряду поховань катакомбної культури півдня України із сюжетами Рігведи (1989) Л. С. Клейн вбачав у катакомбниках пращурів індоаріїв (Клейн 1997; 2007, с. 40–45).

Дані археології підтверджують висновки лінгвістів про зародження в степах півдня України індоіранських народів. Їхнім археологічним відповідником є ямники та катакомбники, а можливо і їхні енеолітичні попередники — людність середньостоговської енеолітичної спільноти. Протягом IV–II тис. до н. е. ці найдавніші індоіранські скотарі з Надчорномор'я та Надазов'я кількома хвилями (маріупільська, середньостоговська, ямна, катакомбна) рухалися євразійськими степами на схід до Алтаю (Афанасієво). Через Центральну Азію їхні нащадки у II тис. до н. е. досягли басейну Інду та Ірану, таким чином започаткувавши індоіранську гілку ІЄ сім'ї народів.

Біля витоків версії походження найдавніших скотарів-індоєвропейців з надчорноморських степів стояв видатний німецький вчений **Освальд Шрадер**. Лінгвіст за освітою він став піонером залучення археологічних матеріалів для комплексних палеоетнологічних реконструкцій. Разом з тим, він заперечував, декларовану його сучасником Г. Коссиною відповідність археологічних культур стародавнім етнічним групам, яка фактично лежить в основі палеоетнологічних реконструкцій і в наш час.

У своїх численних працях, що вийшли друком між 1880 та 1928 рр., О. Шрадер не лише узагальнив усі досягнення лінгвістів, але й проаналізував та суттєво розвинув їх із залученням нових археологічних матеріалів, у тому числі зі степових курганів півдня України. Оскільки ІЄ мови поширені в Європі та Західній Азії, то, на думку О. Шрадера, праатьківщина повинна була розміщуватися десь посередині — у степах Східної Європи. Її межі вчений звузив до степів та лісостепів між Карпатами на заході та Доном на сході, тобто фактично до території півдня України. За О. Шрадером у III–II тис. до н. е. скотарі Надазов'я рушили степами на схід, започаткувавши індоіранську гілку ІЄ народів, а людність Прикарпаття і Волині мігрувала на захід у Центральну Європу, де стала пращуром західних індоєвропейців — іллірійців, італіків, кельтів, германців та балтослов'ян (Шрадер 1913).

Переконаним прибічником степової версії походження індоєвропейців був видатний англійський лінгвіст і археолог **Гордон Чайлд** (1927, 1952). У своїй монографії «Арійці» 1926 р. дослідник розвиває ідеї О. Шрадера, звузивши праатьківщину індоєвропейців до степів Надчорномор'я та Надазов'я. На основі нових археологічних матеріалів він показав, що підкурганні поховання з вохрою півдня України (рис. 4) залишені найдавнішими індоєвропейськими скотарями, які саме звідси почали розселятися по Євразії. Однак такі прогресивні новації як скотарство,

Рис. 3. Змієборчі сюжети в міфології індоєвропейських народів. Святий Юр на коні (А), бій Зевеса зі змієподібним Тифоном (В), бій бога германців Тора зі Світовим змієм (С).

Fig. 3. Snake-fighting stories in the mythology of Indo-European peoples. St. George on horseback (A), the battle of Zeus with the serpent-like Typhon (B), the battle of the German god Thor with the World Serpent (C).

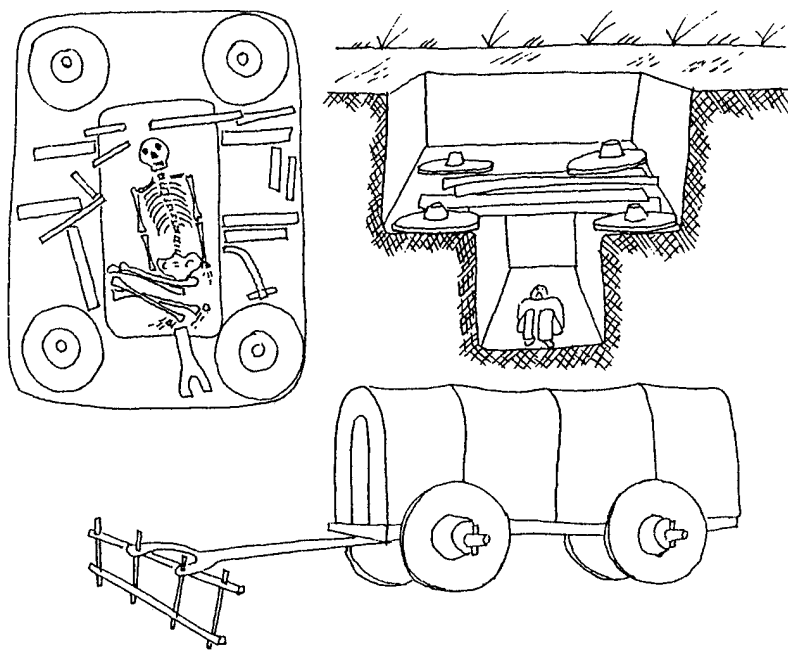

Рис. 4. Поховання степовика ямної культури III тис. до н. е.

Fig. 4. The burial of Jamna culture with the remains of the cart from Ukrainian steppe.

колісний транспорт, металургію перші скотарі Надчорноморських степів, на думку вченого, запозичили з Месопотамії через Кавказ.

Польський дослідник **Т. Сулемірський** (1933, 1968), досліджуючи пам'ятки культури шнурової кераміки Західної України та Південної Польщі, виділив архаїчний горизонт, матеріали якого мають паралелі в пам'ятках ямної культури Надчорномор'я III тис. до н. е. Дослідник зробив висновок про міграцію ямників Надчорномор'я через Прикарпаття та Південну Польщу в Центральну Європу, де вони вплинули на становлення культур шнурової кераміки. Т. Сулемірський вважав, що пізніше шнуровики повернулися через територію Польщі на схід і через Подніпров'я досягли Верхньої Волги (Фат'янове).

Ідеї Т. Сулемірського про генезу культур шнурової кераміки або бойових сокир Центральної Європи внаслідок ямної міграції з Надчорномор'я були популярні серед радянських дослідників епохи бронзи 60–70 років минулого століття. Зокрема їхніми прибічниками були відомі українські дослідники середньодніпровської культури шнурової кераміки М. М. Бондар, І. І. Артеменко, а також Ю. В. Павленко (1994, с. 88, 89).

Однак припущення Т. Сулемірського про походження культур шнурової кераміки, в яких більшість дослідників бачать пращурів західних індоєвропейців (італіків, кельтів, германців, балто-слов'ян), внаслідок прямої міграції ямників з Надчорномор'я у північно-західному напрямку не підтвердилися подальшими дослідженнями. Відсутні переконливі археологічні свідчення про помітний міграційний потік в енеоліті та ранній бронзі з Надчорномор'я через Прикарпаття на за-

хід у Центральну Європу. Навпаки, масовий археологічний матеріал V–III тис. до н. е. свідчить про потужні міграційні потоки в зазначений час у зворотному напрямку людності культур лійчастого посуду, кувалатних амфор, шнурової кераміки (Залізник 2016, 2020, с. 184–189) (рис. 5, 6). У наш час більшість дослідників вважає, що шнуровики Центральної Європи формувалися на місцевих традиціях культур кувалатних амфор, лійчастого посуду, ертеболле.

У своїй книзі 1950 р. Г. Чайлд підтримав Т. Сулемірського, однак зробив висновок, що ямники з півдня України мігрували в Центральну Європу, де започаткували культуру шнурової кераміки, не в обхід Карпат з півночі, а долиною Дунаю на захід. Ямну культуру півдня Східної Європи дослідник вважав нерозчленованими індоєвропейцями, які просунулися не лише на Верхній Дунай, а й на пів-

ніч Балкан, де заснували баденську культуру, і в Грецію та Анатолію, де започаткували грецьку та анатолійську гілки індоєвропейців.

Радикальною прибічницею Г. Чайлда була американська дослідниця литовського походження **Марія Гімбутас** (1963; 1970, с. 483; 1977; 1980; 1985; 2006, с. 387–444). У 50–60-х роках XX ст. вона вивчала енеолітичні поселення Балкан, на яких помітила археологічні горизонти з елементами матеріальної культури степовиків Надчорномор'я. Спираючись на нові матеріали з курганів епохи бронзи півдня України М. Гімбутас розробила концепцію «курганної культури», археологічними маркерами якої вважала курган з посипаними червоною вохрою скорченими похованнями у прямокутних ямах, в яких знайдені атрибути культури війни, коня, колісного транспорту, сонця. На основі цих артефактів дослідниця, слідом за Г. Чайлдом, реконструює патріархальне, рухливе, воєнне суспільство архаїчних скотарів бронзової доби.

Попри те, що М. Гімбутас у своїх побудовах оперувала матеріалами доби енеоліту–бронзи з курганів півдня України прабатьківщину скотарів-індоєвропейців дослідниця розміщувала в одних працях у «зауральських степах», в інших — у Поволжі. Саме в Поволжі та Заураллі, на її думку, близько 5000 р. до н. е. і сформувалася «курганна культура». До неї М. Гімбутас відносила «цілу низку степових народів зі спільними культурними традиціями», ядром яких були ямники (Гімбутас, 2006, с. 387, 388).

Слідом за Г. Чайлдом, М. Гімбутас вважала скотарів «курганної культури», і перш за все ямників, ще нерозчленованими праіндоєвропейцями, «що просувалися на захід та південь у V–IV тис.

до н. е. з Нижнього Дону та Нижньої Волги». Під індоєвропейзацією Європи дослідниця бачила розселення войовничих скотарів-вершників, носіїв «курганної культури» з Поволжя на захід у понтійські степи і далі на Балкани та в Центральну Європу, заселені на той час неіндоєвропейськими групами балкано-дунайського неоліту та культури лійчастого посуду. На думку М. Гімбутас першими з Поволжя в Надчорномор'я просунулося населення, що полишило на Нижньому Дніпрі могильники маріупольського типу. Слідом за ними рухалися хвалинсько-середньостогівські мігранти і нарешті ямники.

Важливим внеском М. Гімбутас у світову індоєвропейстику є виявлення і періодизація міграційних потоків понтійських степовиків долиною Дунаю через Добруджу в Алфельд та на північ Балканського півострова. Дослідниця виділила чотири хвилі войовничих скотарів, що мігрували в енеоліті-бронзі з Надчорномор'я на Дунай та Балкани протягом V–III тис. до н. е.: 1) ранній Середній Стіг; 2) пізній Середній Стіг; 3) Нижня Михайлівка; 4) ямники (Гімбутас, 2006, с. 387–389).

Археологічні матеріали вцілому підтвердили запропоновану М. Гімбутас схему інвазій степовиків Надчорномор'я на Нижній та Середній Дунай. Однак зазначена конструкція неодноразово поточнювалася і доповнювалася різними дослідниками. Зокрема за Д. Я. Телегіним (1990, с. 14–16) вона має наступний вигляд:

1) Середній Стіг – Новоданилове (V – поч. IV тис. BC cal.);

2) Нижня Михайлівка, за участю якої на Нижньому Дунаї постали пам'ятки Чорнавода I (середина IV тис. BC cal.);

3) Усатове, під впливом якого формувалися пам'ятки типу Чорнавода II (друга половина IV тис. BC cal.);

4) ямники (поч. III тис. BC cal.).

Угорські дослідники виділили в басейні Тиси (Альфелд) кілька культурних груп поховань прибульців з Надчорномор'я (Harvath et al. 2013; Іванова 2018):

1) «степові вохристі поховання» з паралелями в матеріалах середньостогівсько-хвалинської (точніше скелянської) культур (близько 4000 BC cal);

2) передямні поховання, що мають паралелі у пам'ятках нижньо-михайлівської та квітнянської культур Надчорномор'я (3400–3000 BC cal);

3) ранньоямні поховання (3300–2600 BC cal);

4) пізньоямні з катакомбними впливами (2900–2500 BC cal);

5) пізньоямний ефект (2500–2000 BC cal).

На думку М. Гімбутас, внаслідок кількох хвиль експансії войовничих вершників «курганної культури» заволзьких степів через Надчорномор'я на захід відбулося розселення ранніх індоєвропейців у Подунав'я, Центральну Європу та на Балкани. Войовничі степовики зруйнували миролюбну землеробську цивілізацію Старої Європи, що постала на основі Балкано-Дунайського неоліту з його

культу жінки-матері. Відбулася принципова зміна миролюбних землеробських, матріархальних суспільств на войовничі, патріархальні суспільства індоєвропейських скотарів. Першою жертвою агресивних вершників «курганної культури», за М. Гімбутас, стала землеробська цивілізація Кукутені-Трипілля лісостепів Правобережної України. На руїнах аналогічних трипілля землеробських культур Балкано-Дунайського енеоліту внаслідок трансформації культури автохтонів під впливом традицій ІЄ завойовників постала група принципово нових індоєвропейських культур IV–III тис. до н. е. (Гімбутас 2006, с. 444).

Поширенню ідей М. Гімбутас сприяло засноване нею у 1973 р. періодичне видання «The Journal Indo-Europeans Studies», значна частина публікацій в якому належала прибічниками степової версії походження ІЄ. Послідовниками ідей М. Гімбутас у різній мірі були В. М. Даниленко (1974), Д. Меллорі (1989), Д. Ентоні (1986; 1991), Ю. Павленко (1994) та ін.

Через схематизм, ігнорування лінгвістичних даних та певний радикалізм побудови М. Гімбутас зазнала критики, але її внесок у розвиток ідей О. Шрадера та Г. Чайлда незаперечний, а степова версія походження індоєвропейців (принамні східних) лишається однією з найаргументованіших. Її «ахілесовою п'ятою», найвразливішим для критики місцем, визнаним усіма послідовниками ідей О. Шрадера, Г. Чайлда та М. Гімбутас, є відсутність переконливих археологічних свідчень проникнення понтійських скотарів долиною Дунаю західніше басейну Тиси, де відомо близько 3000 курганів з похованнями ямного типу. Жорсткої критики зазнала і концепція «курганної культури», яка, на думку більшості сучасних дослідників, виявилася конгломератом різноманітних, часто генетично не пов'язаних між собою, культур степів Східної Європи IV–II тис. до н. е. (Конча 2001).

Д. Меллорі у своїй книзі 1989 р. суттєво розвинув ідеї Г. Чайлда та М. Гімбутас. Однак, якщо останні нерозчленованими індоєвропейцями вважали ямників, то Д. Меллорі — людність середньостогівсько-хвалинської спільноти лісостепів між Дніпром та Волгою. Особливу увагу дослідник звертав на могильники маріупольського типу, як генетичне підґрунтя середньостогівської та ямної культур. Фактично, дослідник повернув батьківщину індоєвропейців з Поволжя та Зауралья до понтійських степів, про що писали ще О. Шрадер та Г. Чайлд. Ямників і споріднені з ними культурні явища Д. Меллорі вважав пращурами індоіранських народів. Дослідник доклав значних зусиль у пошуках слідів просування ІЄ степовиків Східної Європи долиною Дунаю на північ Центральної Європи. Врешті-решт, він визнав, що стан археологічних джерел не дозволяє зробити остаточний висновок про їхнє проникнення далі басейну Тиси в західному напрямку на Верхній Дунай.

Внеском **Д. Ентоні** в степову версію походження ІЄ скотарів було акцентування уваги на

визначальний вплив колісного транспорту та вершництва на формування та розселення найдавніших індоєвропейців. Визнаючи факт відсутності переконливих аргументів відносно просування ІЄ степовиків з Надчорномор'я через Верхній Дунай на північ Центральної Європи, Д. Ентоні висловив припущення, що рухливий і войовничий спосіб життя поширювали невеликі групи понтійських скотарів. Просунувшись долиною Дунаю далеко на захід, ці елітні групи ІЄ степовиків поширили свої принципи облаштування суспільства та мову серед більш численного місцевого населення. При чому матеріальна культура автохтонів зазнала мінімальних змін, що не дозволяє зафіксувати процес індоєвропейізації Центральної Європи понтійськими скотарями за допомогою даних археології (Antony 1991, с. 209–214).

Данину степовій версії походження ІЄ скотарів віддали й українські вчені. Зокрема, «батько історії» України і фундатор української індоєвропейістики **М. С. Грушевський** у своєму стислому аналізі стану ІЄ досліджень на початок ХХ ст. писав, що «найбільш правдоподібні місця індоєвропейської правітчини це пограниччя степу і лісу, що тягнуться у полуднево-західнім напрямі через східно-європейську рівнину» (Грушевський 1913, с. 63; Конча 2010, с. 301). Фактично дослідник приєднався до висловленої ще наприкінці ХІХ ст. О. Шрадером версії походження ІЄ скотарів з надчорноморських степів та лісостепів.

Значний внесок у вивчення найдавніших ІЄ скотарів півдня України зроблено видатним українським археологом-первісником **Д. Я. Телегіним**. Ним здійснені масштабні дослідження могильників маріупольського типу та пам'яток середньостогівської культури, які, на думку переважної більшості сучасних індоєвропейців, полишені прямими пращурами найдавніших ІЄ скотарів степів Східної Європи. З понад 30 нині відомих могильників маріупольського типу Д. Я. Телегін особисто розкопав колективні усипальниці Василівка V, Деревка, Вільнянка, Микільське, Олександрія, Осипівка, Ясиноватка, а також їхнього попередника — мезолітичний могильник Василівка III. Дослідник присвятив маріупольським могильникам дві фундаментальні монографії (Telegin, Potekhina 1987; Телегін 1991).

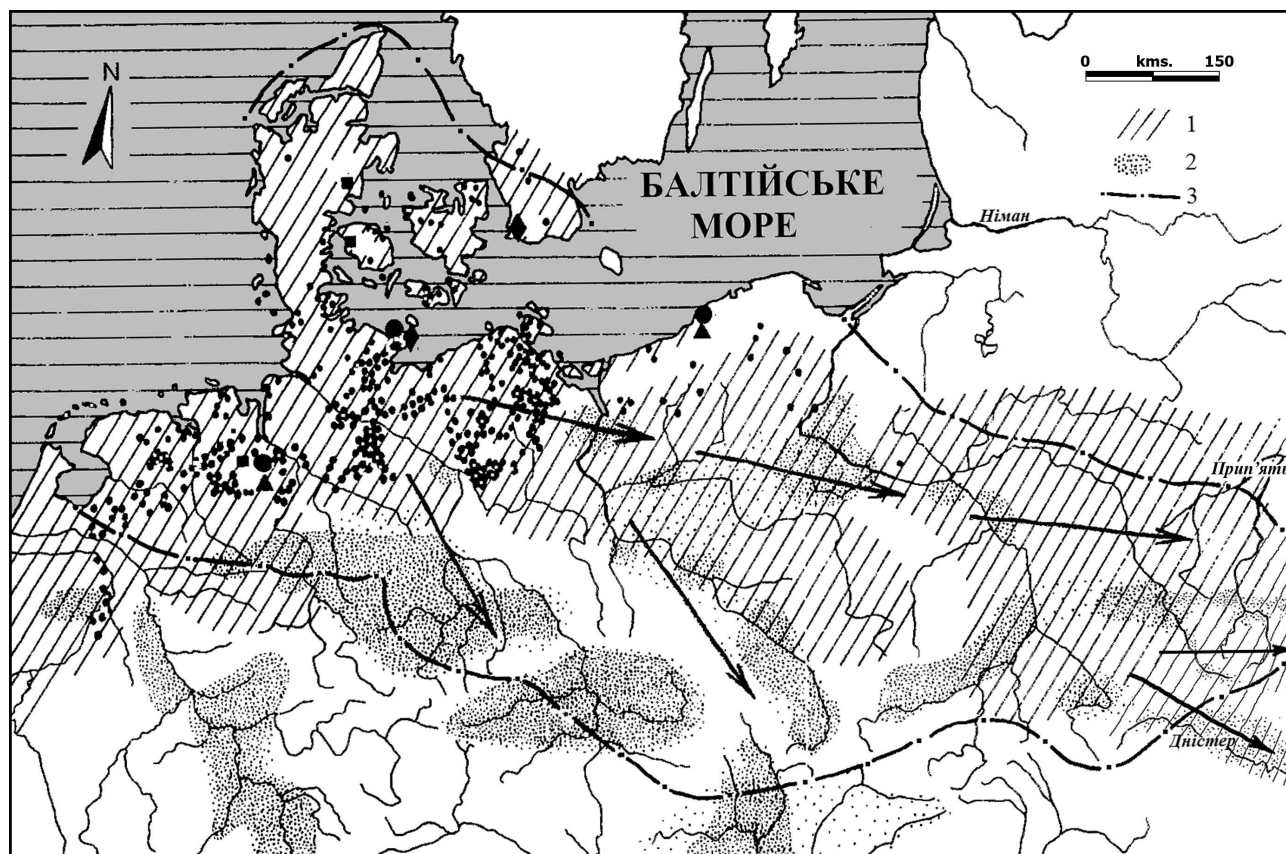
Окрім розкопок численних поховань та поселень середньостогівської енеолітичної культури на півдні України, зокрема поселення Деревка, могильника Огринь 8 та ін., Д. Я. Телегін був першовідкривачем зазначеного культурного явища. Узагальненню численних археологічних матеріалів степового енеоліту України і виділенню на їхній основі середньостогівської культури присвячені монографії дослідника (Телегін 1973, Телегін, Нечитайло та ін. 2001). Крім вичерпної публікації відповідних матеріалів згадані монографії містять відповідні узагальнення відносно культурно-історичних процесів, що мали місце в степах Східної Європи в V–III тис. до н. е.

Переконалим прибічником степової версії походження індоєвропейців був відомий український археолог та філософ **Ю. В. Павленко**. Вихід серії книжок російських індоєвропейців (Гамкрелідзе, Иванов 1984; Андреев 1986; Старостин 1988; Сафронов 1989), а також монографій зарубіжних дослідників К. Ренфрю (1987) та Д. Меллорі (1989) спонукав дослідника дати власне бачення зародження ІЄ сім'ї народів на основі синтезу побудов зазначених дослідників та нових археологічних матеріалів зі степів Східної Європи (Павленко 1994, с. 40–90).

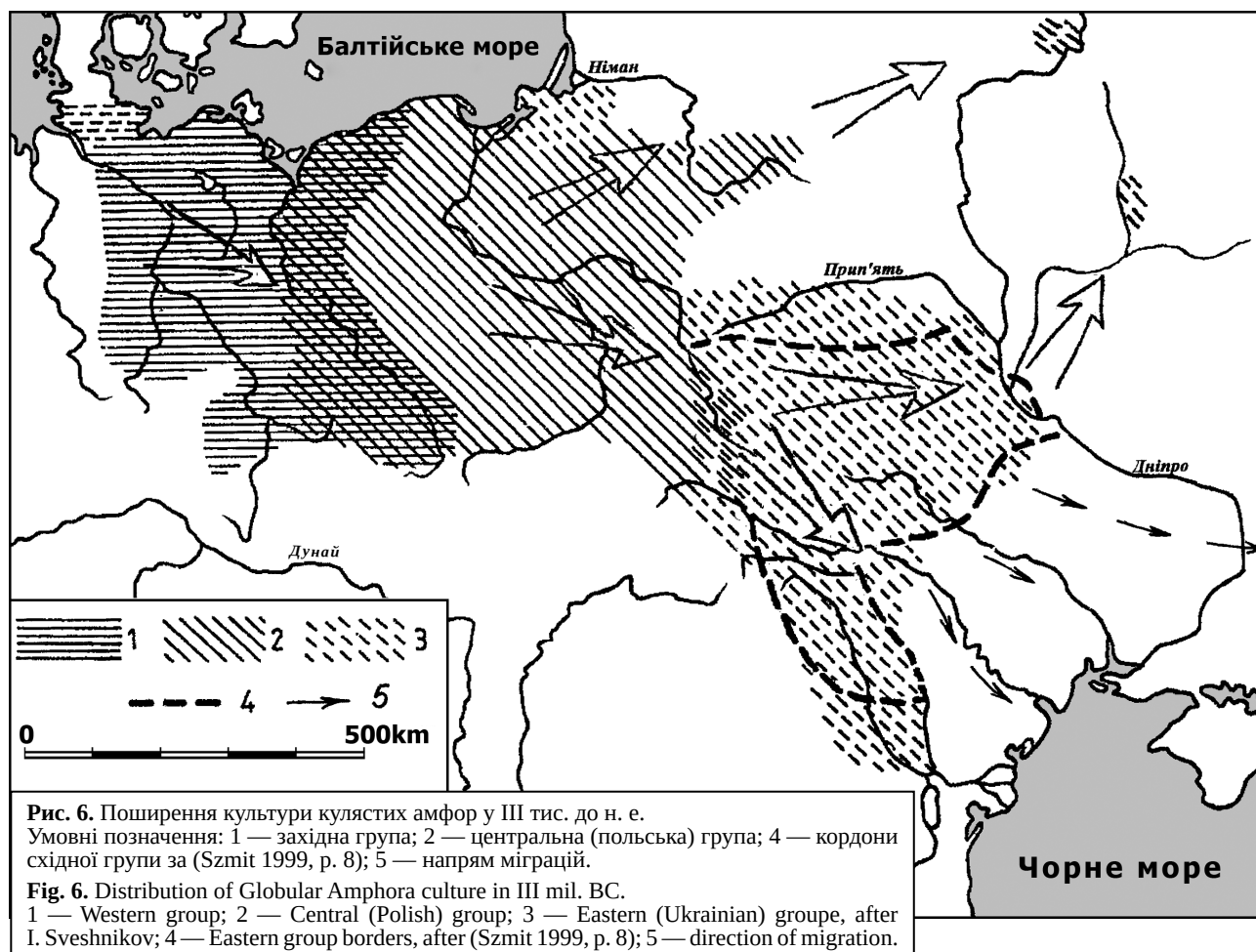
Історію індоєвропейців Ю. Павленко починає з кінця палеоліту, коли їхні далекі предки мешкали на Близькому Сході в складі ностратичної спільноти, виділеної В. Ілліч-Світичем (1971). Зумовлене таненням льодовика потепління спричинило просування ІЄ пращурів через Кавказ на північ у Передкавказзя, де вони знайомляться з ранніми формами скотарства та землеробства. Просунувшись у Надазов'я та Надчорномор'я це населення, за Ю. Павленком, започаткувало приазовську, сурсько-дніпровську та буго-дністровську неолітичні культури. На початку енеоліту зростає роль скотарства, з'явилася мідь, приручили коня, що трансформувало первісне суспільство в патріархальні колективи рухливих скотарів, які почали здійснювати експансію в лісостепи Східної та Центральної Європи. Археологічними відповідниками цих ранніх ІЄ скотарів є маріупольська та середньостогівська спільноти лісостепів між Дніпром та Волгою. Розселення останніх знаменувало собою початок розгалуження праіндоєвропейців на окремі мовні групи (Павленко 1994, с. 40–90).

За Ю. Павленком, індоєвропейізація півдня Центральної Європи, де зародилися іллірійці, кельти, італіки відбулася шляхом розселення з Надчорномор'я басейном Дунаю на захід людності середньостогівської культури, тобто за сценарієм, запропонованим ще Г. Чайлдом та М. Гімбутас. Північні індоєвропейці (германці, балти, слов'яни) своїм корінням сягають культур шнурової кераміки, на генезу яких вплинула культура кулястих амфор, що підтверджується даними сучасної археології. Однак, на думку Ю. Павленко, кулясті амфори не були автохтонами Прибалтики, а просунулися сюди з Надчорномор'я (Павленко 1994, с. 88, 89), про що писав ще Т. Сулемірський.

Слабкими місцями концепції Ю. Павленка є відсутність археологічних свідчень про рух пращурів ІЄ з Близького Сходу через Кавказ у понтійські степи в мезоліті та неоліті (Залізник 2017, с. 12, 13, 20). Те ж саме можна сказати і відносно просування середньостогівців та ямників долиною Дунаю на захід далі басейну Тиси. Щодо походження культури кулястих амфор та шнуровиків Прибалтики від мігрантів з понтійських степів, то сучасна археологія не фіксує такої міграції, а переконливо свідчить про міграційні процеси в енеоліті–бронзі у зворотньому напрямку, тобто з

Рис. 5. Ареал культури лійчастого посуду наприкінці V–IV тис. до н. е.
 Умовні позначення: 1 — мезолітичні групи; 2 — культура лінійно-стрічкової кераміки; 3 — ареал культури лійчастого посуду.
Fig. 5. Funnel Beaker culture in the end V–IV mil. BC, after (Zvelebil 2002, p. 332). 1 — Mesolithic groups; 2 — LBC; 3 — the extent of FBC.

Рис. 6. Поширення культури кулястих амфор у III тис. до н. е.
 Умовні позначення: 1 — західна група; 2 — центральна (польська) група; 3 — східна група; 4 — кордони східної групи за (Szmit 1999, p. 8); 5 — напрям міграцій.
Fig. 6. Distribution of Globular Amphora culture in III mil. BC.
 1 — Western group; 2 — Central (Polish) group; 3 — Eastern (Ukrainian) group, after I. Svehnikov; 4 — Eastern group borders, after (Szmit 1999, p. 8); 5 — direction of migration.

Балтії через Польщу в Полісся, Подніпров'я, басейном Дністра часом сягаючи Надчорномор'я (Залізник 2016, 2020, с. 186–189) (рис. 5, 6).

Зазначені суттєві недоліки побудованої Ю. Павленком на матеріалах археології та мовознавства широкої картини зародження ІЄ мовної сім'ї в степах Передкавказзя та Надчорномор'я зробили її надто вразливою для критики з боку археологів, які відзначали її абстрактність та умоглядність (Конча 2010, с. 308–310; 2017, с. 139–141). Однак комплексний характер і масштабність реконструкцій свідчить про непересічну ерудицію її автора, який продемонстрував колегам високий зразок міждисциплінарних палеорекоконструкцій.

Попри велике значення проблеми походження скотарства як окремої галузі стародавньої економіки Євразії на сьогодні остаточно не визначена батьківщина найдавніших скотарів євразійського степу, звідки в V–III тис. до н. е. відбувалося їхнє розселення. У наш час на звання батьківщини скотарського способу життя претендують Передкавказзя з Прикаспієм, степове Поволжя з Приураллям, а також понтійські степи. Яка з цих трьох версій батьківщини скотарства євразійського степу найвірогідніша?

Концепція «східного скотарського імпульсу»

В. М. Даниленка

Власну концептуальну схему зародження скотарства в степах Східної Європи запропонував видатний український археолог В. М. Даниленко. Вона викладена у двох монографіях дослідника 1969 та 1974 років і відома під назвою концепції «східного скотарського імпульсу», який, за В. М. Даниленком, призвів до початку неолітизації території України в VII тис. до н. е.

«Східний скотарський імпульс» до неолітизації, за В. М. Даниленком, зародився в VII тис. до н. е. у Прикаспії та Передкавказзі. Аридизація клімату змусила місцеве мисливське населення першими в Східній Європі перейти до скотарства, domestикувати вівцю, козу та бика і рухатися степами в західному напрямку в пошуках кращих пасовищ. За В. М. Даниленком, найдавніші скотарі, які були пращурами людності відомої кукрецької культури півдня України, ще не знали глиняного посуду та землеробства. Досягнувши західного Надазов'я, зокрема Кам'яної Могили, вони започаткували найдавнішу докерамічну фазу неоліту України. З Надазов'я кукрецькі скотарі розселилися на південь у Крим, долиною Дніпра на північ у Середнє Подніпров'я та на захід до Дністра (рис. 7), стимулювавши неолітизацію території степів та лісостепів України.

Так, за В. М. Даниленком, постав докерамічний скотарський неоліт півдня України, носіями якого були скотарі кукрецької культури, представлені нижніми докерамічними шарами Кам'яної Могили. Деяко пізніше нова хвиля мігрантів зі сходу принесла із Закаспію найдавніший «шиподонний» посуд, прямі аналогії якому дослідник бачив

у матеріалах багатощарового поселення Джебел у Закаспії (Даниленко 1969, с. 11, 176, 177, 186).

Якщо скотарство й перша кераміка, за В. М. Даниленком, потрапили в Україну зі сходу, то землеробство, на його думку, принесли мігранти культури криш з південного-заходу, а саме з Подунав'я. Криські мігранти започаткували буго-дністровську культуру з керамікою, що на ранньому етапі нагадує криську. Рух буго-дністровського населення на північний схід у Києво-Черкаське Подніпров'я призвів до неолітизації Середнього Подніпров'я, де постала перша фаза дніпро-донецької культури (Даниленко 1969, с. 34).

Зазначимо, що В. М. Даниленко в другій половині XX ст. був провідним ідеологом у сфері досліджень неоліту та енеоліту території України. Його концепції неолітизації України трималося більшість радянських дослідників другої половини XX ст. Концептуальна схема В. М. Даниленка була дітищем свого часу і несла сліди впливу як новомодних тенденцій, так і певних догм марксизму. Зокрема, ідею докерамічного неоліту вчений явно запозичив у Гордона Чайлда, який у повоєнний час розробив теорію «неолітичної революції» (Чайлд 1952), важливою складовою якої був зойно відкритий на Близькому Сході докерамічний неоліт. Відповідно новомодним віянням докерамічний неоліт був знайдений і в Надазов'ї на поселенні Кам'яна Могила I. Однак на відміну від близькосхідного, який, за Г. Чайлдом, базувався на примітивних формах як скотарства, так і землеробства, господарчою основою докерамічного неоліту Надазов'я, за В. М. Даниленком, було виключно скотарство.

Відмінність докерамічного неоліту Кам'яної Могили від близькосхідного, за Г. Чайлдом, схоже пояснюється певним впливом на побудови В. М. Даниленка марксистських догм (Гаскевич 2012). За Ф. Енгельсом зародження скотарства передувало поширенню землеробства. «На сході середній ступінь варварства розпочався з приручення тварин, які дають молоко і м'ясо, тоді як культура рослин ще дуже довго впродовж цього періоду залишалася тут невідомою» (Енгельс 1979, с. 228). Схоже, що цей догмат суттєво сприяв появі в побудовах В. М. Даниленка неприродного, суто скотарського докерамічного неоліту.

Співавтором В. М. Даниленка у відкритті останнього був видатний український палеозоолог академік І. Г. Підоплічко. На час обробки остеологічної колекції з Кам'яної Могили останній, на думку Д. Л. Гаскевича (2012, с. 56), був заангажований у боротьбі з «буржуазними теоріями... які заперечували роль слов'янських, зокрема руських, племен в одомашненні диких тварин і виведенні нових порід» (Підоплічко 1952). Вчений рішуче доводив можливість ранньої domestикації на півдні СРСР бика, кози, вівці, свині і коня. Зрозуміло, що така ідеологічно упереджена позиція дослідників під час роботи з матеріалами Кам'яної Могили не сприяла їхній об'єктивності і не могла

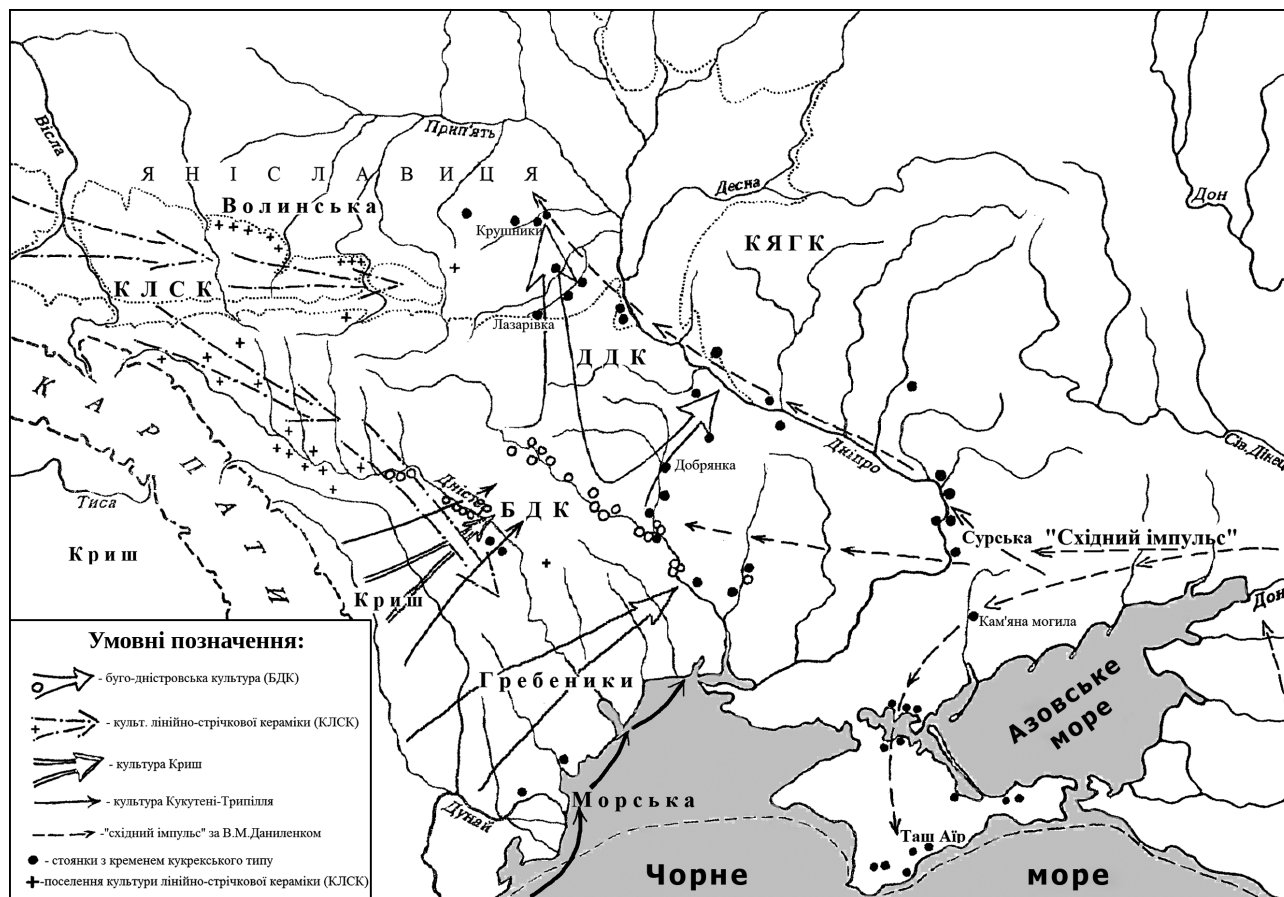

Рис. 7. Балкано-дунайський та кавказько-каспійський шляхи неолітизації України.

Fig. 6. Balkan-Danube and Caucasian-Caspian ways of neolithization of Ukraine.

не вплинути на висновки, зокрема про дуже раннє поширення скотарства в регіоні.

У наш час ідею «східного скотарського імпульсу» В. М. Даниленка наполегливо розвиває Н. С. Котова. Дослідниця також вважає, що скотарство принесено в Україну зі сходу, а мігранти культури криш просунулися з Подунав'я в уже неолітизоване Побужжя (Котова 2002, с.10).

Дослідниця суттєво розвинула і навіть гіпертрофувала ідею «східного скотарського імпульсу» В. М. Даниленка, сміливо стверджуючи, що в Передкавказзі та Надазов'ї ще в VIII тис. до н. е. були domestиковані не лише всі основні свійські тварини України — вівці, кози, бики, коні, свині, собаки, але й культурні рослини. На її думку, саме з Надазов'я вони поширилися по всій Україні. «...Культурні рослини були запозичені мешканцями України у населення Північного Надазов'я та Передкавказзя, а не Балкано-Карпатського регіону» (Котова 2002, с. 60, 75, 76, 82).

Про «східноєвропейський степовий вторинний центр» відтворювального господарства, становлення якого відбувалося під впливами з Кавказу писав В. А. Шнірельман (1989, с. 384). Однак, на думку дослідника, сформувався він лише в енеоліті та ранній бронзі.

Положення В. М. Даниленка про походження буго-дністровської культури від культури криш Подунав'я та посередницьку роль БДК, як провідника неолітичних новацій від балкано-дунайських неолітичних землеробів до автохтонів Подніпров'я та лісової зони Північної України, витримало перевірку часом і стало базовим для українського неолітознавства. Тоді як ідея «східного імпульсу», який нібито приніс із Прикаспію в Україну спочатку domestикованих овець, кіз та корів, а пізніше — найдавнішу кераміку східного типу, не підтвердилася подальшими дослідженнями (Залізняка 2017, с. 9–13; 2020, с. 148–172; Zaliznyak 2020, р. 5–22).

Волго-уральська версія походження ІЄ скотарів

На думку більшості сучасних фахівців, археологічним відповідником найдавніших ІЄ скотарів євразійського степу є три генетично пов'язані між собою культурні спільноти степового енеоліту-бронзи — маріупольська, середньостогівська та ямна. Д. Меллорі перший наголосив на важливій ролі маріупольської єдності, яка стояла біля витоків скотарського культурного комплексу найдавніших ІЄ спільнот євразійських степів. Щодо батьківщини найдавніших ІЄ степовиків, то з цього приводу думки розділилися. Одні дослід-

ники пов'язують їхнє народження з понтійськими степами (О. Шрадер, Г. Чайлд, Т. Сулемирський, Ю. Павленко), інші — зі значно східнішими територіями — степами Передкавказзя, Прикаспію, Поволжя і навіть Зауралля (М. Гімбутас, В. Даниленко, деякі сучасні російські дослідники).

Як зазначалося, гіпотеза про походження найдавніших ІЄ скотарів, зокрема мариупольців, середньостоговців, ямників з волго-уральських степів була проголошена М. Гімбутас ще у 70-х роках ХХ ст. (Gimbutas 1970; 1977; 1980; 1985). Про витоки пам'яток мариупольського типу далеко на сході в Приураллі писав В. М. Даниленко (1974, с. 39). З тих пір пройшло півсторіччя, а переконливих доказів походження мариупольців з Поволжя чи Приуралля так і не отримано. Тому батьківщина останніх у побудовах дослідників поступово перемістилася на захід у Північне Надчорномор'я.

Зокрема, провідний фахівець зі степового енеоліту Поволжя, автор розкопок могильника С'єзже на Волзі І. Б. Васильєв до мариупольської культурної спільноти включив могильники мариупольського типу Нижнього Дніпра та Надазов'я, нижньодонську, самарську та північнокаспійську культури Поволжя. Слідом за М. Гімбутас, дослідник вважав, що мариупольська спільнота постанала внаслідок міграції населення Приуралля на Нижній Дон (Васильєв, Синюк 1985, с. 38). Разом з тим, він визнавав саме західні, карпато-дунайські, а не волзькі, уральські чи кавказькі, витоки багатьох визначальних елементів матеріальної культури пам'яток типу С'єзже та Хвалинськ Поволжя — мідь і характерні вироби з неї, так звані «конеголові скіпетри», форми прикрас, деякі елементи кераміки тощо (Васильєв 1981, 2003).

Побудови І. Б. Васильєва розвиває сучасний російський дослідник А. І. Королев (2013). Він вважає, що думка М. Гімбутас та В. Даниленка про витоки мариупольських традицій на сході на Південному Уралі була сформована «коли східний ареал мариупольської спільноти був фактично недосліджений... Вивчення волго-уральських матеріалів мариупольського часу І. Б. Васильєвим, А. Т. Синюком, Н. Л. Моргуновою, П. П. Баринкіним та іншими вченими виявило напрямок зв'язків західної орієнтації — з Нижнім Подонням, Приазов'ям, Подніпров'ям» (Королев 2013, с. 91).

Аналізуючи матеріали енеоліту Поволжя дослідник робить висновок, що вони «демонструють безсумнівну близькість з мариупольськими пам'ятками західного ареалу». Причому маркерні елементи мариупольської спільноти (зокрема комірцева кераміка, стрічкова орнаментация та ін.) формувалися на заході, звідки потрапили на Волгу. «Типологічний, технологічний і антропологічний аспекти вивчення С'єзжинського могильника доводять прихід нового в расовому відношенні населення з традиціями матеріальної і духовної культури, що вже склалися, із західних областей мариупольської спільноти... через Нижню Волгу» (Королев 2013, с. 90).

На відміну від М. Гімбутас, А. І. Королев вважає, що на Волзі це явище вторинне і пам'ятки типу С'єзже та типу Хвалинськ постали в Поволжі під потужним впливом на місцевий субстрат із заходу носіїв мариупольських та середньостоговських традицій південного сходу України. Про це переконливо свідчить як матеріальна культура, так і антропология могильника С'єзже, на якому крім місцевого неолітичного компонента простежено наявність елементів масивного протоєвропейського антропологічного типу, характерного для могильників мариупольського типу Подніпров'я та Надазов'я (Королев, 2013).

Попри неодноразову критику концепції «курганної культури» М. Гімбутас її опонентами (див. напр. Конча 2010) частина дослідників, всупереч даним сучасної археології, сповідує зазначені ідеї і в наш час, що змушує нагадати деякі контраргументи версії походження ІЄ скотарів зі степів Поволжя та Зауралля.

Автор цих рядків чверть сторіччя тому висловив сумніви щодо можливості зародження скотарства на Середній Волзі (Залізник 1994, с. 91). Адже скотарство не з'являється самостійно в степу, а відгалужується від комплексної землеробсько-скотарського економіки неолітичних протоцивілізаційних утворень типу Кукутень-Трипілля. В енеоліті на території України такий трипільський центр межував зі степом, тоді як у Поволжі нічого подібного не було. Найближчий тогочасний центр землеробсько-тваринницького господарства знаходився за 800 км на південь від Середнього Поволжя, за великим Кавказьким хребтом у басейнах Кури та Араксу.

Якби перші скотарі запозичили відтворювальне господарство разом з сільськогосподарською термінологією звідти, то остання була б картвельською, або принаймні несла б сліди виразних кавказьких впливів. Однак, як переконливо показали В. М. Ілліч-Світич (1964) та С. А. Старостін (1988), більшість загальноіндоєвропейських землеробсько-скотарських термінів не кавказького, а близькосхідного (Анатолія, Левант) походження.

Московський лінгвіст українського походження В. Ілліч-Світич (1964) відзначив, що певна частина аграрної та тваринницької лексики була запозичена в прасемітів та шумерів. Як приклад таких запозичень з прасемітської дослідник називає слова: *tauro* — бик, *gait* — коза, *agno* — ягня, *bar* — зерно, крупа, *dehno* — хліб, зерно, *kern* — жорно, *medu* — мед, солодкий, *sekur* — сокира, *nahu* — посудина, корабель, *haster* — зірка, *septm* — сім, *klau* — ключ та ін. За В. Іллічем-Світичем, з мови шумерів індоєвропейці запозичили слова: *kou* — корова, *reud* — руда, *auesk* — золото, *akro* — нива, *duer* — двері, *hkor* — гори та ін. (Гамкрелідзе, Иванов 1984, с. 272–276).

Однак особливо багато тваринницької та землеробської термінології, назв продуктів харчування, предметів побуту тощо індоєвропейці запозичили в прахаттів та прахуритів, прабать-

ківщина яких розміщувалася в Анатолії та у верхів'ях Тигру та Євфрату (рис. 8). С. А. Старостін (1988, с. 112–163) вважає, що наведені В. Іллічем-Світичем корені *klau, medu, akgo, bar* та деякі інші є не прасемітські чи шумерські, а хатто-хуритські. Крім того, він наводить численні приклади хатто-хуритської лексики в індоєвропейських мовах. Ось лише деякі з них: *ekuo* — кінь, *kago* — коза, *porko* — поросся, *hvelena* — вовна, хвиля, *ouig* — овес, *hag* — ягода, *rughio* — жито, *lino* — льон, *kulo* — кіл, спис, *gueran* — жорно, *sel* — село, *dholo* — долина, *arho* — простір, ареал, *tuer* — творог, *sur* — сир, *bhar* — ячмінь, *penkue* — п'ять та багато інших. Аналіз цих лінгвістичних запозичень свідчить, що сталися вони в процесі безпосередніх контактів праіндоєвропейців з розвиненішими прахатто-хуритами не пізніше V тис. до н. е. (Старостін 1988, с. 112–113, 152–154).

Тобто зазначена аграрна і тваринницька лексика була запозичена праіндоєвропейцями не з Кавказу, а в безпосередніх нащадків хатто-хуритських фермерів Анатолії — ранніх неолітичних землеробів Балкан, Подунав'я, Правобережної України (у тому числі трипілья) (Залізник 1998, с. 229, 230, 234) (рис. 8).

Торкаючись питання походження маріупольської спільноти зазначимо, що основний масив її археологічних та антропологічних джерел локалізується не на Середній Волзі, звідки деякі російські колеги слідом за М. Гімбутас виводять маріупільців та їхніх нащадків хвалинців, а на Нижньому Дніпрі та Надазов'ї. Починаючи з

розкопок М. Макаренком у 1930 р. знаменитого могильника у м. Маріуполь, на південному сході України (переважно у Надпоріжжі) досліджено понад 30 колективних могильників маріупольського типу з сотнями поховань: Маріупольський — 121 поховання, Дерев'янка — 173, Микільський — 140, Вовниги II — 130, Госпітальний — 100, Ясиновате I — 68, Вільнянка — 50, Долинка — 50, Осипівка — 40, Василівка 5 — 37, Василівка 2 — 32, Вовниги I — 31, Капулівка — 26 та ін. (Телегин 1991, с. 5–7). Зазначимо, що більшість могильників Надпоріжжя, відкрив у повоєнні роки О. В. Бодяньський у розмитих хвилями водосховища Дніпрогесу берегових урвищах. Останніми роками розкопані нові могильники маріупольського типу — Гард (30 поховань) на Південному Бузі (Товкайло, Фоменко 2015, с. 18–33) та два могильники на Мамай-горі (разом понад 130 поховань) нижче по Дніпру від Запоріжжя (Андрух, Тощев 2009, с. 13–36).

Якщо на південному сході України досліджено більше 30 колективних могильників маріупольського типу, в яких загалом знайдено понад 1000 поховань, то на Волзі відомий лише один аналогічний могильник С'єзже (за одними даними 16, за іншими — усього 9 скелетів) (Васильев, Матвеева 1986, с. 33) та кілька розрізнених одиничних поховань на різних пам'ятках і жодних неолітичних попередників.

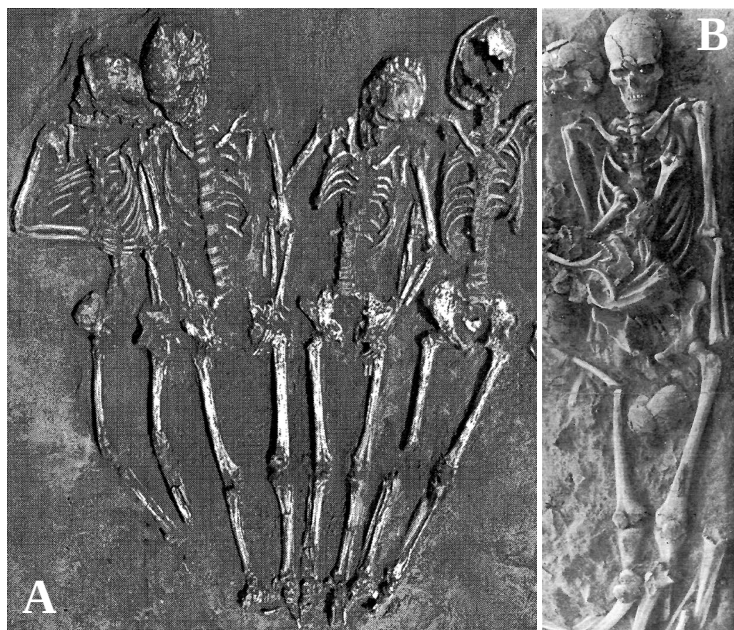
Важливо, що маріупольська спільнота, на якій формувалися найдавніші скотарі-індоєвропейці степового енеоліту, має глибоке коріння в Україні, що сягає VIII–VI тис. до н. е. тобто неоліту і навіть мезоліту. Маються на увазі відомі неолітичні та мезолітичні могильники Надпоріжжя Василівка I, II, III, які є мезолітичними попередниками поховань маріупольського типу. Могильник С'єзже таких глибоких коренів у Поволжі не має. До того ж сама самарська культура з головною пам'яткою С'єзже є досить пізнім явищем у межах маріупольської спільноти, а отже не може бути підґрунтям останньої.

Важливо нагадати, що вже кілька поколінь антропологів та археологів (І. Й. Гохман, Т. С. Кондукторова, Д. Я. Телегин, І. Д. Потехіна, Л. Л. Залізник) зазначають виразні паралелі могильників маріупольського типу України з похованнями мезоліту та неоліту Балтії — Ведбек, Скотехолм, Ертебелле тощо. Перш за все, мається на увазі єдиний масивний протоєвропеїдний антропологічний тип похованих, властивий мезоліту Балтії, також на відміну від півдня Європи, випростана позиція скелетів, своєрідний поховальний обряд та ін. (рис. 9: А, Б). На цій підставі згадані дослідники вважають маріупольців нащадками мезолітичних та неолітичних мігрантів з Балтії (Гохман 1966; Кондукторова 1973; Потехіна 1999, с. 134, 142; Телегин 1991, с. 40; Залізник 1994, с. 89, 97–99; 1998, с. 204, 205). Нещодавно отримані переконливі докази генетичної спорідненості маріупольців з людністю згаданих могильників

Рис. 8. Розселення найдавніших неолітичних землеробів Європи у VII–V тис. до н. е.

Fig. 8. Settlement of the oldest Neolithic farmers in Europe in the VII–V millennium BC.

Рис. 9. Колективне поховання масивних північних європеоїдів в могильнику Олександрія на Сівірському Дінці (А) та випростане поховання з Вільнянського могильника (В).

Fig. 9. Mariupol type burial of massive north Europeoides (A). Alexandria, Siversky Donets river and burial from Vilnians'k cemetery (B).

Балтії. Їх пов'язують прямі паралелі в геномах, що містять маркерну гаплогрупу «U» (Потехіна 2016).

Автор цих рядків на основі аналізу мезолітичних матеріалів Центрально-Східної Європи прослідкував сліди міграції нащадків мезолітичної культури маглемозе Західної Балтії через басейни Вісли, Прип'яті, Дніпра до Сівірського Дінця (Залізник 1991, с. 38–41) (рис. 10, 11). Археологічні матеріали переконливо засвідчують просування в VII–VI тис. до н. е. прибалтійського за походженням населення яніславицької культури далеко на південний схід аж до Надпоріжжя та Донбасу (рис. 12). Вірогідно, що саме нащадки цих пізньомезолітичних мігрантів з Балтії полишили могильники мариупольського типу на південному сході України.

Наведені факти породжують питання — чи взагалі є підстави виводити мариупольську археологічну спільноту степів Східної Європи від невеликого поодинокого могильника С'єзже на далекій східній периферії зазначеної археологічної єдності, а не від величезного скупчення подібних пам'яток на Нижньому Дніпрі, які до того ж, мають глибоке генетичне коріння в місцевому неоліті і навіть мезоліті?

Подібна до мариупольських пам'яток картина склалася і зі степовим енеолітом та пам'ятками ямної культури, які займають особливе місце в проблематиці формування і поширення в степах скотарства та розселення найдавніших скотарів-індоєвропейців.

У 70–80 роках ХХ ст. степовий енеоліт був представлений виділеною Д. Я. Телегінім (1973) середньостогівською культурою та пам'ятками нижньомихайлівського типу. Завдяки багаторіч-

ним дослідженням Ю. Я. Рассамакіна по культурній диференціації степового енеоліту України, останній розпався на численні культурні групи — постмариупольську, квітянську, стогівську, новоданилівську, скелянську, дереївську, нижньомихайлівську та ін. (Levine, Rassamakin et. al. 1999, p. 58–182). Більшість з них різною мірою генетично пов'язані з мариупольською спільнотою, що підтверджують дані не лише археології, а й антропології. Всі вони є археологічним відповідником найдавніших ІЄ скотарів степового півдня Східної Європи V–IV тис. до н. е.

Отже в наш час степовий енеоліт в Україні представлений багатьма археологічними культурами та типами пам'яток із численними похованнями та поселеннями, більшість яких не має аналогів на Волзі, чи в Приураллі. Лише пам'ятки типу Середній Стіг (стогівська культура, за Ю. Я. Рассамакінім) мають типологічні паралелі в матеріалах хвалинської культури Поволжя, що живить давню і нічим не обґрунтовану традицію виводити багатий і різноманітний енеоліт Надчорномор'я з

Поволжя, а не навпаки. Причому різні дослідники неодноразово зазначали домінуючий напрям міграції степовиків півдня Східної Європи за доби енеоліту–бронзи із заходу на схід — Маріуполь, Середній Стіг, ямники, катакомбники, абашинці та ін. (Пятих 2016). То чому ж середньостогівська спільнота півдня України походить від хвалинської групи пам'яток Поволжя, а не навпаки?

Культурна строкатість степового енеоліту України відбилася на його генетичному нащадку — ямній культурі ранньої бронзи. На ранньому етапі існування ямна культура представлена багатьма локальними варіантами. Пізніше відбулася уніфікація поховального обряду, керамічного комплексу та інших елементів культури ямників, що фіксує формування не лише сталого пасторального господарства, але й єдиної протоіндоіранської етнічної єдності.

В Україні виділено близько десяти локальних варіантів ямної культури і кожен відомий за сотнями, а часом і більше тисячі поховань під численними великими і складними курганными насипами. На Волзі і степовому Приураллі ямних поховань досліджено на порядок менше ніж в Україні, а кургани — невеликі з нечисленними бідними похованнями, яких відомо усього кілька сотень. До того ж у Поволжі невідомі поселення ямної культури, тоді як на Дніпрі досліджено не лише поселення, але і ямні фортеці, у тому числі з кам'яними стінами, ровами, кам'яним домобудівництвом (Михайлівка, Любимівка, Дрімайлівка та ін.). Якщо картографувати пам'ятки степового енеоліту та ранньої бронзи східноєвропейських степів, то головний їхній згусток виявиться в азово-чорноморських степах, а Поволжя вигля-

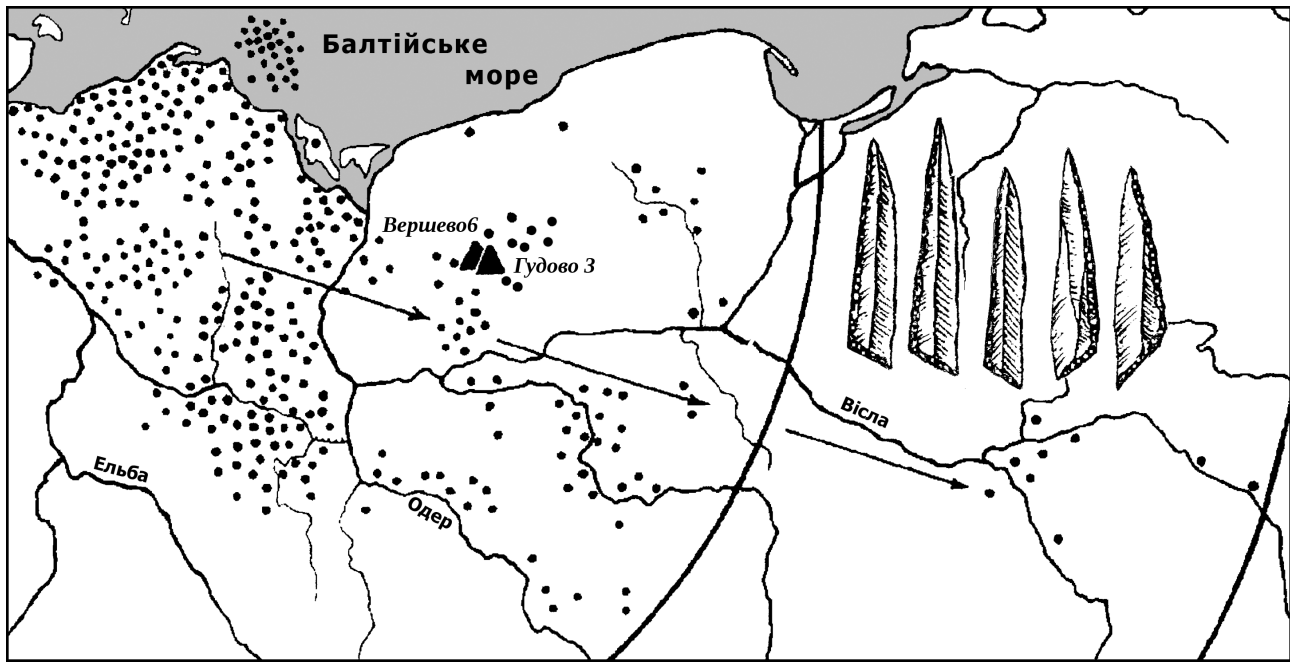

Рис. 10. Поширення елементів культури маглемозе (свадборг) у VI тис. до н. е. (Bagniewski 1993).
 Fig. 10. Distribution of Svaerborg points into the territory of Poland in VII mil. BC, after Z. Bagniewsky (1993).

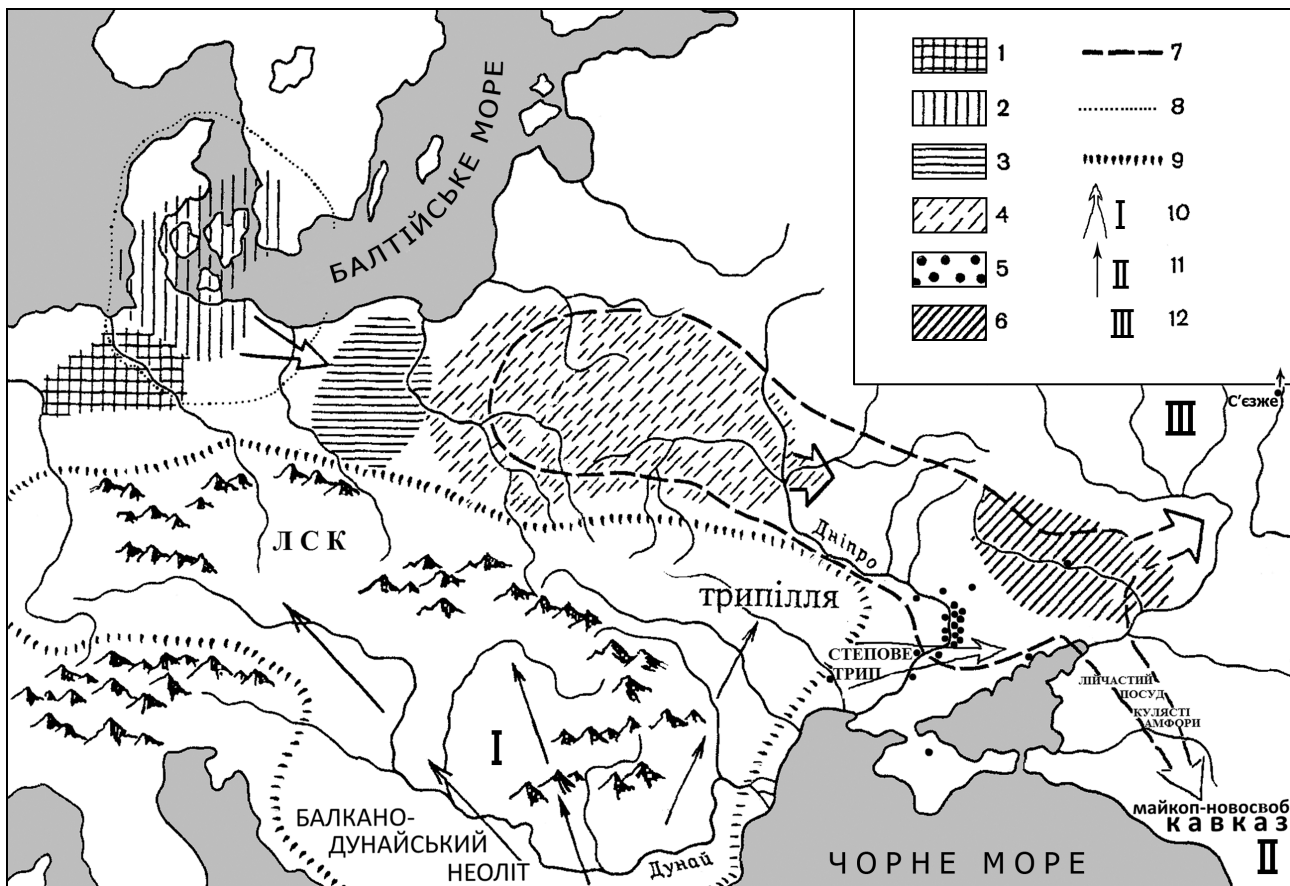
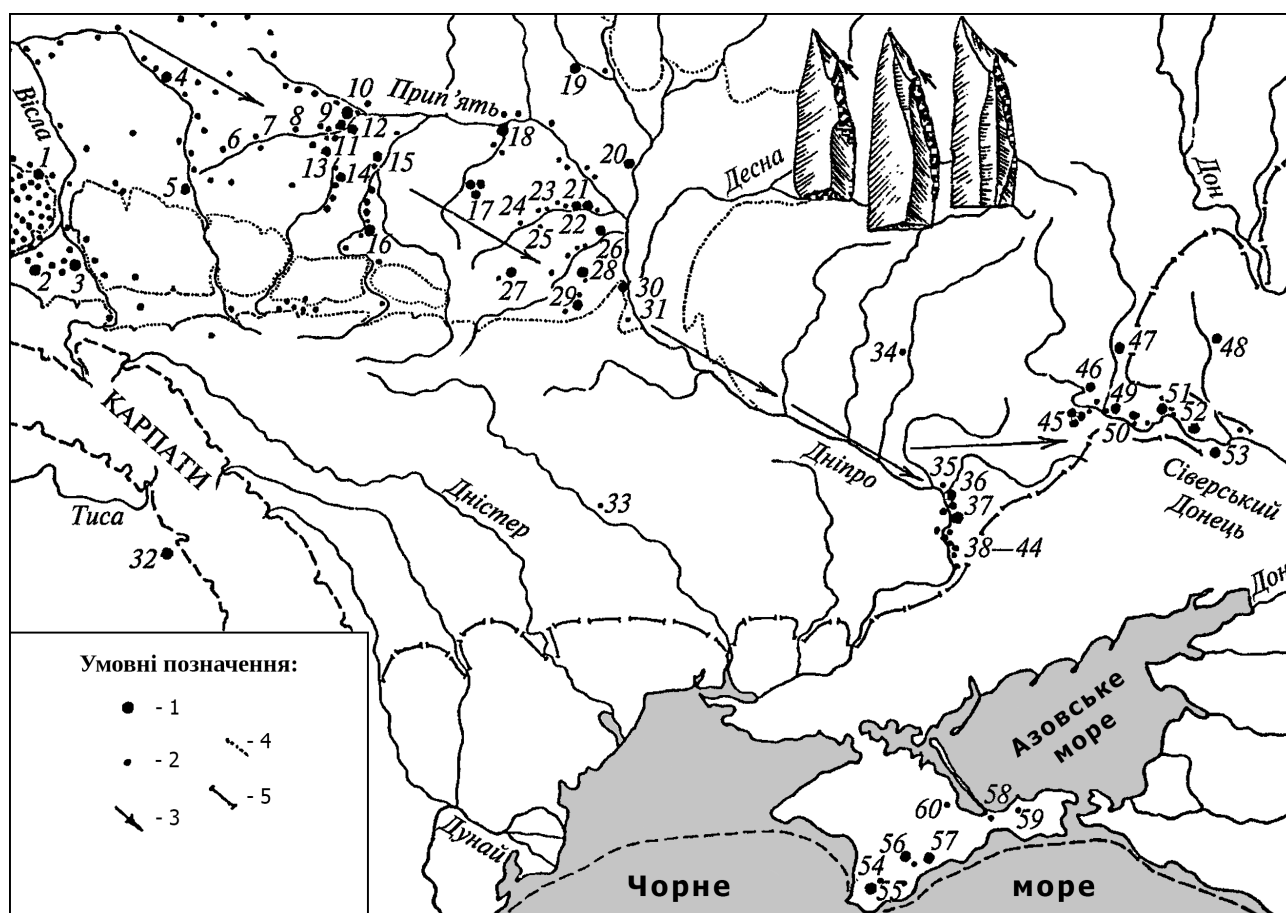

Рис. 11. Постмаглемозьке пізньомезолітичне та неолітичне підґрунтя індоєвропейців (VI–V тис. до н. е.).
 Культурі пізнього мезоліту: 1 — лейен-вартен; 2 — олдеслоє; 3 — хойниця-пенки; 4 — яніславиця; 5 — пункти знахідок яніславицьких вістер; 6 — донецька культура. Культурі неоліту: 7 — гребінцевої кераміки; 8 — лійчастого посуду; 9 — балканський неоліт. I — балкано-дунайський неоліт близькосхідного походження; II — пракартвели Кавказу; III — прафіноугри.
 Fig. 11. The late Mesolithic and Neolithic substrate of the Indo-Europeans.
 Late Mesolithic cultures: 1 — De-Leien-Warten; 2 — Svaerborg; 3 — Chojnice-Pienki; 4 — Janislawitsa; 5 — Mariupol cemetery; 6 — Donetsk culture. Neolithic cultures: 7 — cultures with combed pottery; 8 — Funnel Beaker culture; 9 — Balkan Neolithic. I — Near East population; II — Pra-Cartvels; III — Pra-Ugro-Finns.

Рис. 12. Карта поширення яніславицьких вістер.

Умовні позначення: 1 — стоянки з серіями вістер; 2 — пункти з 1–3 вістями; 3 — напрямок міграції балтійського населення в VII–V тис. до н. е.; 4 — кордон Полісся; 5 — південний кордон лісу в Атлантикумі.

Стоянки з яніславицькими вістями: 1 — Грзибова Гура IV; 2 — Яворник Чарна; 3 — Гвоздець; 4 — Червоний Борек; 5 — Неборова; 6 — Тур; 7 — Невір; 8 — Люб'язь; 9 — Переволока 2; 10 — Омит; 11 — Нобель; 12 — Сенчиці; 13 — Мульчиці; 14 — Непірець; 15 — Рудня; 16 — Поляни; 17 — Рудня Озерянська; 18 — Мойсеевичі; 19 — Красновка 1Б; 20 — Стара Лутавка; 21 — Оболонь; 22 — Протереб; 23 — Ковшиловка; 24 — Піщане; 25 — Прибір; 26 — Прибірск 3; 27 — Стаханово, Крапив'янка; 28 — Рудий Острів; 29 — Бородянка; 30 — ДВС; 31 — Перетічок; 32 — Кам'яниця; 33 — Кінецьполь; 34 — Біла Гора; 35 — Поповий Мис; 36 — Огринь 8; 37 — Кізлевий 5; 38–44 — Чапліно, Сурський, Ненаситець, Терлянська Круча, Вовниги, Собачки, Вовчок; 45 — Петровські 4, 10, 28; 46 — Вільхова 5; 47 — Петрово-Орловська; 48 — Пелагіївка III; 49 — Пришиб; 50 — Дробішеве; 51 — Шевченкове; 52 — Боровське I; 53 — Горіхове-Донецьке; 54 — Шан-Коба, Фатма-Коба; 55 — Балін-Кош; 56 — Ала-Чук; 57 — Су-Ат III; 58 — Фронтове; 59 — Ленінське; 60 — Олексіївська Засуха.

Fig. 12. Map of distribution of Post Maglemose Janislawitsa culture points sites.

1 — sites with series of Janislawitsa points; 2 — sites with 1–3 points; 3 — migrations of Baltic population in VII–V mil. BC; 4 — Polissia lowland border; 5 — south border of forest zone in Atlanticum period.

The sites with Janislawitsa points: 1 — Gzhibova Gura IV; 2 — Javornik Charna; 3 — Gvozdec; 4 — Chervony Borek; 5 — Neborove; 6 — Tur; 7 — Nevir; 8 — Lubiaz; 9 — Perevoloka 2; 10 — Omit; 11 — Nobel; 12 — Senchitsy; 13 — Mulchitsy; 14 — Nepirets; 15 — Rudnya; 16 — Polyana; 17 — Rudnya Ozerianska; 18 — Moiseevichy; 19 — Krasnovka 1B; 20 — Stara Lutava; 21 — Obolon; 22 — Protereb; 23 — Kovshilivka; 24 — Pischane; 25 — Pribir; 26 — Pribirsk 3; 27 — Stakhanove, Krapivenka; 28 — Rudy Ostriv; 29 — Borodianka; 30 — Vishgorod; 31 — Peretichok; 32 — Kamianitsa; 33 — Konetspol; 34 — Bila Gora; 35 — Popiv Mis; 36 — Ogrin 8; 37 — Kizlevy 5; 38–44 — Chaplino, Sursky, Nenasitets, Terlianska Krucha, Vovnihi, Sobachky, Vovchok; 45 — Petrivsky 4, 10, 28; 46 — Vilkhova 5; 47 — Petrovo-Orlovska; 48 — Pekagiivka III; 49 — Prishib; 50 — Drobisheve; 51 — Shevchenkove; 52 — Borovske I; 53 — Gorikhobo-Donetske; 54 — Shan-Koba, Fatma-Koba; 55 — Balin-Kosh; 56 — Ala-Chuk; 57 — Su-At III; 58 — Frontove; 59 — Leninske; 60 — Oleksiivska Zasukha.

датиме далекою периферією степового енеоліту Східної Європи.

Варто зазначити, що степовий енеоліт зароджувався і розвивався під потужним культурним впливом балкано-дунайських неоеолітичних протоцивілізаційних центрів. Саме звідси майбутні скотарі-індоєвропейці отримували культурні новації, перш за все, навички тваринництва, а пізніше — металургії міді-бронзи, також і самі престижні металеві речі. Мідь карпато-балканського походження — визначальна риса степового енеоліту Надчорномор'я, Надазов'я, Подоння. Наближеність до культурних центрів визначала ви-

переджуючий розвиток чорноморсько-азовського степового енеоліту порівняно з Поволжям.

Антропологічні матеріали переконливо свідчать, що найдавніші ІЄ скотарі понтійських степів (маріупольці, середньостоговці, ранні ямники) являли собою єдину лінію генетичного розвитку масивного північноєвропейського антропологічного типу, який із часом поступово грацилізувався (Потехина 1999, с. 157, 163). Прогресуюча грацилізація скелетів ранніх індоєвропейців чорноморсько-азовських степів пов'язана з контактами із землеробами балкано-дунайського походження, зокрема людністю трипільської культури.

Про це свідчать матеріали так званого «степового трипілья». Маються на увазі, поховання животиливсько-вовчанського типу другої половини IV тис. до н. е., досліджені в азово-чорноморських степах і навіть на півночі Криму. Вони містять пізньотрипільську кераміку і, на думку Т. Г. Мовші, М. Ю. Відейка, Ю. Я. Рассамакіна (Рассамакін 2004), були полишені пізньотрипільським населенням, витісненим у степи новими хвилями землеробів, що рухалися на схід із Пруто-Дністровського межиріччя. Опинившись у степу, трипільці були змушені переходити до ранніх форм відгінного скотарства, впливаючи на степовий енеоліт. Змішуючись з нащадками маріупольців — скелянцями, квітнянцями, стогівцями, вони робили їхній масивний антропологічний тип грацильнішим. Щось подібне відбувалося наприкінці IV та у III тис. до н. е. з ямними та усатівськими племенами в степах Надчорномор'я.

Розпочата найдавнішими скотарями степового енеоліту Надчорномор'я колонізація євразійських степів продовжилася за доби бронзи. Протягом III–II тис. до н. е. міграційні хвилі понтійських скотарів активно розселялися степовою зоною, як на захід — на Нижній та Середній Дунай, так і далеко на схід — до Зауралля, Алтаю, Індії та Ірану, визначаючи культурно-історичні процеси в євразійських степах за доби бронзи.

Зокрема про домінування міграційних потоків західного походження в степах Волго-Донського межиріччя, Заволжя, Південного Уралу та Зауралля протягом усієї епохи бронзи пише відомий російський дослідник Г. Г. Пятых. До культурних спільнот західного походження в зазначеному регіоні він відносить ямну, катакомбну, постшнурові балановську та абашівську, а також Синташту і зрубну (Пятых 2016, с. 122). «Домінуючий напрям міграцій за доби бронзи відображений в масових археологічних фактах Волго-Уралля вцілому був із заходу та південного заходу на схід» (Пятых 2016, с. 128).

Рух скотарів понтійських степів доби бронзи євразійськими степами далеко на схід переважна більшість дослідників пояснює розселенням індоаріїв та іраноаріїв зі своєї батьківщини в Надчорномор'ї та Надазов'ї. Ямників сучасні дослідники розглядають як нерозчленованих індоіранців (Клейн 2007, с. 60–72), катакомбники — пращури індоаріїв (Клейн 2007, с. 40–45), андронівці та зрубники — предки іраноаріїв (Кузьміна 1986, 1994).

Таким чином, дані археології та антропології переконливо свідчать на користь формування найдавніших ІЄ скотарів степового енеоліту та ранньої бронзи в Надчорномор'ї та Надазов'ї, а не на Волзі чи Приураллі, куди найдавніші скотарі просунулися із заходу пізніше.

Передкавказзя як можлива батьківщина степового енеоліту

У матеріальній культурі степового енеоліту Північного Прикаспію та Нижньої Волги

IV тис. до н. е. простежуються також певні впливи культури майкоп-новосвободна Передкавказзя (Рассамакін 2004). Припускається, що саме вони могли стимулювати раннє зародження скотарства в степах Нижнього та Середнього Поволжя. На цій підставі деякі російські колеги виводять спільноти Маріуполь – С'єзже та Середній Стіг – Хвалинськ з Поволжя, а не з Південно-Східної України, де таких пам'яток найбільше і вони найдавніші. Як зазначалося, ідея східних волго-уральських витоків перших відгінних скотарів Східної Європи не нова і своїм корінням сягає досліджень 70-х років XX ст. М. Гімбутас, В. М. Даниленка, М. Я. Мерперта (Gimbutas 1970, Даниленко 1974, с. 39; Рассамакін 2004). Аргументуючи свою концепцію походження перших індоєвропейських скотарів із Середнього Поволжя, М. Гімбутас прямо посилялася на численні нашестя номадів зі сходу — скіфів, тюркських кочовиків середньовіччя і навіть Чингісхана (Gimbutas 1970; Рассамакін 2004).

У наш час на зміну сумнівному «аргументу Чингісхана» на користь східного походження степового енеоліту і ямної культури прийшов «аргумент Кавказу». Припускається, що на Середній Волзі скотарство (а значить і його носії індоєвропейці) зародилися завдяки потужному впливу Кавказу.

Впливи Кавказу на степ дійсно простежуються з IV тис. до н. е. на пам'ятках «степового Майкопу» Передкавказзя (басейн Манича), меншою мірою — на Нижній Волзі та в азово-чорноморських степах.

Про кавказькі впливи на енеоліт півдня України в 70-х роках писав В. М. Даниленко (1974). Тут він виділяв дві лінії розвитку енеоліту — північну лісостепову (ямну) і південну степову (азово-чорноморську). Якщо в лісостепу в господарстві домінувало розведення великої рогатої худоби, то в степу — вівчарство. Предками ямників, за В. М. Даниленком, були середньостогівці, які, у свою чергу, походили від маріупольців. Більш грацильних нижньомихайлівців степової лінії розвитку, дослідник генетично пов'язував з Майкопом Передкавказзя. Надалі ця південна лінія розвитку степового енеоліту вплинула на формування кемі-обинської культури Криму, а можливо, в якійсь мірі, і катакомбної.

Вплив Кавказу на прилеглі степи Прикаспію, Нижнього Дону та Волги дослідники пов'язують з відомою майкопською енеолітичною культурою V–IV тис. до н. е. Її матеріали мають яскраві паралелі в Закавказзі і навіть Месопотамії. Несподіванкою для вчених став факт генетичних зв'язків другого новосвободинського етапу культури (який більшість сучасних дослідників вважають окремою культурою) із Центральною Європою, а саме культурами лійчастого посуду та кулястих амфор. Перш за все, ці дальні зв'язки простежуються у формі та орнаментативності посуду та мегалітичних конструкціях — дольменах північно-західного Передкавказзя (Николаева, Сафронов 1974; Сафронов 1989, с. 217–241).

Давно відомий факт проникнення із Центральної Європи долинами Дністра та Пруту в Північне Надчорномор'я населення культур лійчастого посуду, кулястих амфор, шнурової кераміки (рис. 5, 6). Зокрема С. В. Іванова переконливо показала вплив шнуровиків Центральної Європи на формування буджакської культури Північно-Західного Надчорномор'я III тис. до н. е. (Іванова 2019). Простежені виразні сліди впливу культури кулястих амфор на керамічний комплекс усатівської культури Північно-Західного Надчорномор'я та кемі-обинської культури Криму та Нижнього Дніпра. Зближує їх і наявність мегалітичних структур. Уламки кулястих амфор знайдені в нижньому шарі Михайлівки на Нижньому Дніпрі.

Н. А. Ніколаєва та В. А. Сафронов вважали, що людність культури кулястих амфор не лише вплинула на усатівську та кемі-обинську культури Північного Надчорномор'я та Криму, але узбережжям Азовського моря досягла Кубані і Передкавказзя, де започаткували новосвободнинську культуру (Сафронов 1989, с. 217–241). «Виникнення новосвободнинської культури Північно-Західного Кавказу викликано тими ж подіями, що і поява пам'яток усатівського та кемі-обинського типу, — ростом активності племен культури кулястих амфор. Внесок останньої в культуру долменів Новосвободної Північно-Західного Кавказу значно сильніший, ніж у кемі-обинські та усатівські комплекси» (Сафронов 1989, с. 233). До речі, перший відзначив прямі паралелі керамічному комплексу Новосвободне в кераміці культури кулястих амфор Центральної Європи видатний англійський археолог Гордон Чайлд (1952).

Визнаний індоєвропейцями світу ІЄ характер згаданих культурних спільнот Центральної Європи, а також певні паралелі в поховальному обряді та віруваннях степовиків доби бронзи дали підстави згаданим дослідникам віднести новосвободинців до числа стародавніх ІЄ народів. Інший відомий дослідник енеоліту Передкавказзя А. Д. Резепкін визнає ІЄ характер новосвободнинської культури, але виводить її не від культури кулястих амфор, а від баальберзького варіанту культури лійчастого посуду (Резепкін 2011).

Видатний археолог-теоретик Л. С. Клейн певною мірою визнавав вплив культур лійчастого посуду та кулястих амфор на формування новосвободнинської культури, а також писав про наявність в її матеріалах елементів, що знаходять прямі паралелі в культурах індоіранських народів.

Отже вплив Кавказу на степи Східної Європи не був однозначно домінуючим. Більше того, Північний Кавказ часом сам опинявся у сфері потужного культурного впливу з понтійських степів, як це сталося в часи формування найдавніших ІЄ скотарів Надчорномор'я. Зокрема майкопська культура Передкавказзя, що на першому етапі свого існування в V тис. до н. е. демонструє яскраві генетичні зв'язки із Закавказзям і навіть Месопотамією, на пізній новосвободнинській

фазі розвитку в IV тис. до н. е. під впливом з понтійських степів індоєвропейцями, перейнявши від ІЄ степовиків характерні елементи їхньої матеріальної та духовної культури (Сафронов 1989, с. 217–241; Резепкін 2011).

Не заперечуючи певних впливів Кавказу на степ, зазначу, що в азово-чорноморських степах вони все ж менш помітні, якщо порівнювати з карпато-дунайськими. У такому випадку як міг Кавказ, що відносно мало впливав на розташований поруч енеоліт півдня України, визначати випереджаючий розвиток Самарського Поволжя, розташованого від Кавказу втричі далі, ніж схід України?

Якщо навіть визнати пріоритет кавказьких впливів на становлення степового енеоліту перед карпато-дунайськими, то географічно Південно-Східна Україна в три рази ближче до Північного Кавказу, ніж Самарський регіон, де сконцентровані волзькі пам'ятки типу С'єзже і Хвалинськ (мал. 11). Іншими словами, якщо Кавказ і був каталізатором поширення скотарства в степах Східної Європи, то судячи з відстаней, його вплив на південь України має бути значно сильніший, ніж на віддалену від нього Середню Волгу. А якщо так, то і зародження скотарства під кавказьким впливом сталося б швидше на півдні України, ніж на Середній Волзі. Тим паче, що енеоліт півдня України, на відміну від Самарського Поволжя, розвивався не лише під впливом Кавказу, але і потужного карпато-дунайського центру відтворювального господарства.

Так що новий аргумент Кавказу на користь волзького походження пасторалізму (а значить і індоєвропейців) не переконливіший за старий аргумент Чингісхана М. Гімбутас.

Доместикація коня: Європа чи Азія?

Надзвичайно важливу роль у формуванні скотарського соціально-економічного комплексу відіграло приручення коня (див. напр. Алтун 1991; Клейн 2010). Поширення свійського коня спричинило перехід пастухів євразійського степу на початку I тис. до н. е. на вищий кочовий етап розвитку степових суспільств, відомий під назвою номадизм. Питання часу і місця історичної події, якою була доместикація коня, дискутується вже багато років.

У 70-х рр. XX ст. поширилася версія про доместикацію коня населенням середньостогівської культури в IV тис. до н. е. Вона спиралася на знахідку значної кількості кісток коня та рогових стрижнів з отворами, що нагадували псалії, у культурному шарі поселення Дерев'яка на Дніпрі (Телегін 1973, с. 135–139). На користь наявності домашнього коня в середньостогівців нібито свідчили характерні потертості (можливо вудилами?) зубів коня на черепі знайденому на зазначеному поселенні. Однак радіокарбонний аналіз згаданого черепа коня дав дату II тис. до н. е. (Телегін, Нечитайло та ін. 2001, с. 10, 11, 38). Оскільки на Дерев'яці є культурний шар пізньої бронзи то кін-

ський череп, на думку Ю. Я. Рассамакіна, скоріш за все, пов'язаний саме з ним. Щодо згаданих рогових «псаліїв» з Деревки, то сучасні дослідники одностайно не визнають їх такими. Ретельний аналіз археологічних та фауністичних матеріалів Деревки на предмет ознак domestикації коня дав негативний результат (Levine et al. 1999, p. 5–58).

У наш час на роль первинного центру domestикації коня претендує Північний Казахстан. На поселенні IV тис. до н. е. Ботай досліджені численні рештки коней, а також місце полювання на диких коней на місці їхнього водопою на березі річки (Зайберт 2009). На Ботай наявні переконливі свідчення вживання м'яса коней в їжу, але відсутні прямі докази їхньої domestикації (Kosintsev, Kuznetsov 2013).

На думку зоологів, на ранніх етапах domestикації скелет домашніх коней не відрізнявся від диких. Отже початок приручення коня можна визначити лише за археологічними даними. А найдавніші переконливі археологічні свідчення наявності домашнього коня в степу маємо лише з рубежу III–II тис. до н. е. У могильнику Синташта на Південному Уралі знайдені скелети коней з деталями упряжі у вигляді характерних круглих кістяних псаліїв із шипами, які також властиві бабинській культурі території України початку II тис. до н. е. Легкі двоколісні колісниці із Синташти, в які запрягалася пара коней, мали колеса зі спицями (Генінг та ін. 1982) (рис. 13). У попередній ямний період історії Степу (III тис. до н. е.) вози мали дерев'яні масивні суцільні колеса без спиць (рис. 4), які свідчать, що тягловими тваринами були скоріше бики, ніж коні.

На початок XXI ст. на роль пращура домашніх коней претендували два види диких — кінь Пржевальського Центральної Азії (пращур якого представлений на стоянці Ботай у Казахстані) і європейський тарпан.

Останнім часом отримано переконливі свідчення про відсутність прямих генетичних зв'язків між кінями з Ботаю і свійськими кінями пізніших часів. Тобто найвірогіднішим пращуром домаш-

ніх коней був не кінь Пржевальського Зауралля, а європейський тарпан, який ще в XIX ст. мешкав у західній частині євразійських степів, до якої входить степове Надчорномор'я та Надазов'я. Підстави для такого далекосяжного висновку дають генетичні дослідження авторитетного міжнародного колективу науковців 20 зразків ДНК ботайських коней, 7 геномів коней Пржевальського, а також численних зразків ДНК свійських коней: 7 доби бронзи, 18 ранньозалізної доби, 7 коней від часів Римської імперії до XIX ст., а також 22 зразки ДНК сучасних коней 18-ти різних порід (Gaunitz et al. 2018; Orlando 2018).

Досліджені геноми коней утворили дві різні групи. До першої увійшли ДНК ботайських коней, а до другої — усіх свійських коней від доби бронзи до нашого часу. Геном коней з поселення Ботай з Казахстану виявився принципово відмінним від ДНК домашніх коней і дуже близьким до ДНК диких коней Пржевальського. На думку авторів дослідження, останні фактично є прямими нащадками ботайських коней IV тис. до н. е.

Таким чином, генетичні дослідження ДНК диких і свійських коней свідчать про очевидний генетичний зв'язок останніх не з дикими кінями Пржевальського Центральної Азії, а з тарпанами степів Східної Європи, які мешкали на півдні України ще в другій половині XIX ст. Якщо найдавніші свійські коні євразійського степу датуються XXI ст. до н. е. (Синташта), то початковий етап domestикації тарпана очевидно припадає на III тис. до н. е., коли в степах Східної Європи домінували ямники. Як зазначалося, найбільша концентрація різноманітних пам'яток ямної культури зафіксована в степах та лісостепах України. Дуже вірогідно, що саме ямники понтійських степів протягом III тис. до н. е. приручили європейського тарпана, domestикована форма якого поширилася євразійськими степами з півдня України під час розселення ямних племен на схід у Зауралля та на захід до Альфельду. Так європейський тарпан став пращуром різноманітних порід свійських коней останніх тисячоліть.

Зазначимо, що окрім ямників участь в domestикації тарпана могла брати людинність катакомбної культури. Виразні катакомбні риси в синташтинській культурі дають підстави припускати, що синташтинці отримали навички конярства саме від своїх західних сусідів катакомбників.

Висновки

Наведені аргументи, на думку автора, свідчать про визначальну роль понтійських степів у виникненні скотарства та формуванні рухливого способу життя степовиків Євразії. Маємо вагомі підстави стверджувати, що зародження найдавніших скотарських суспільств євразійського степу сталося саме в степах

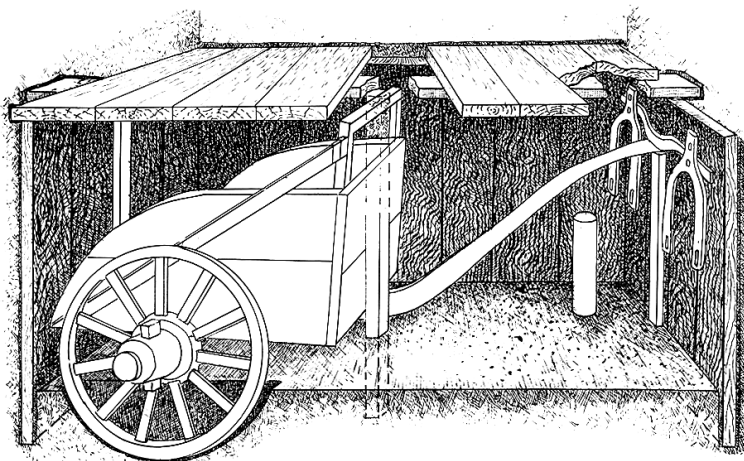

Рис. 13. Бойова колісниця з могильника Синташта (Генінг и др. 1992, с. 205).

Fig. 13. The Arian war cart XVI century BC from Sintashta, after (Генінг и др. 1992).

та лісостепах Надчорномор'я та Надазов'я в V–III тис. до н. е. З півдня України ранні ІЄ скотарі енеоліту та ранньої бронзи (маріуполь, середній стіг, ямна культура) розселялися степами як на захід у Буджак, Добруджу, Паннонію, так і на схід у Передкавказзя, Прикаспій і далі через казахські степи до Алтаю, і навіть ще далі — до Ірану та басейну Інду (рис. 14). Саме з понтійських степів розпочалася первинна колонізація найдавнішими скотарями безмежних євразійських степів, що на той час практично були безлюдними, якщо не враховувати нечисленні групи неолітичних мисливців та рибалок, які полювали та рибалили в заплавах степових річок.

Винайдене в Надчорномор'ї та Надазов'ї надзвичайно продуктивне відгінне скотарство, що базувалося на випасі корів, овець, кіз, пізніше коней, дозволило за короткий час колонізувати не лише євразійські степи, але й прилеглі до них території континенту. Відгінні скотарі з півдня України в ході скотарської колонізації рознесли свою ІЄ мову і культуру по величезних просторах Європи

та Західної Азії, тим самим започаткувавши індоєвропейську сім'ю народів (Zaliznyak 2005).

Понтійський степ відіграв велику роль у становленні другого, вищого етапу розвитку скотарських суспільств степів Євразії — номадизму. Сталося це завдяки поширенню свійського коня, пращуром якого був європейський тарпан, domestikований ямниками в степах та лісостепах Надчорномор'я та Надазов'я.

Таким чином, найдавніша пастуша форма скотарства, як рушійна сила розселення індоєвропейців, очевидно, народилася в азово-чорноморських степах у V–IV тис. до н. е., а звідси вже поширилася її першими носіями на увесь євразійський степ, у тому числі через Поволжя та Зауралля у степи Казахстану та Алтаю. Провідну роль у становленні найдавніших ІЄ скотарів євразійського степу відіграли генетично пов'язані між собою степові культури енеоліту та ранньої бронзи Північного Надчорномор'я — маріуполь, численні культурні групи середнього стогу, ямники.

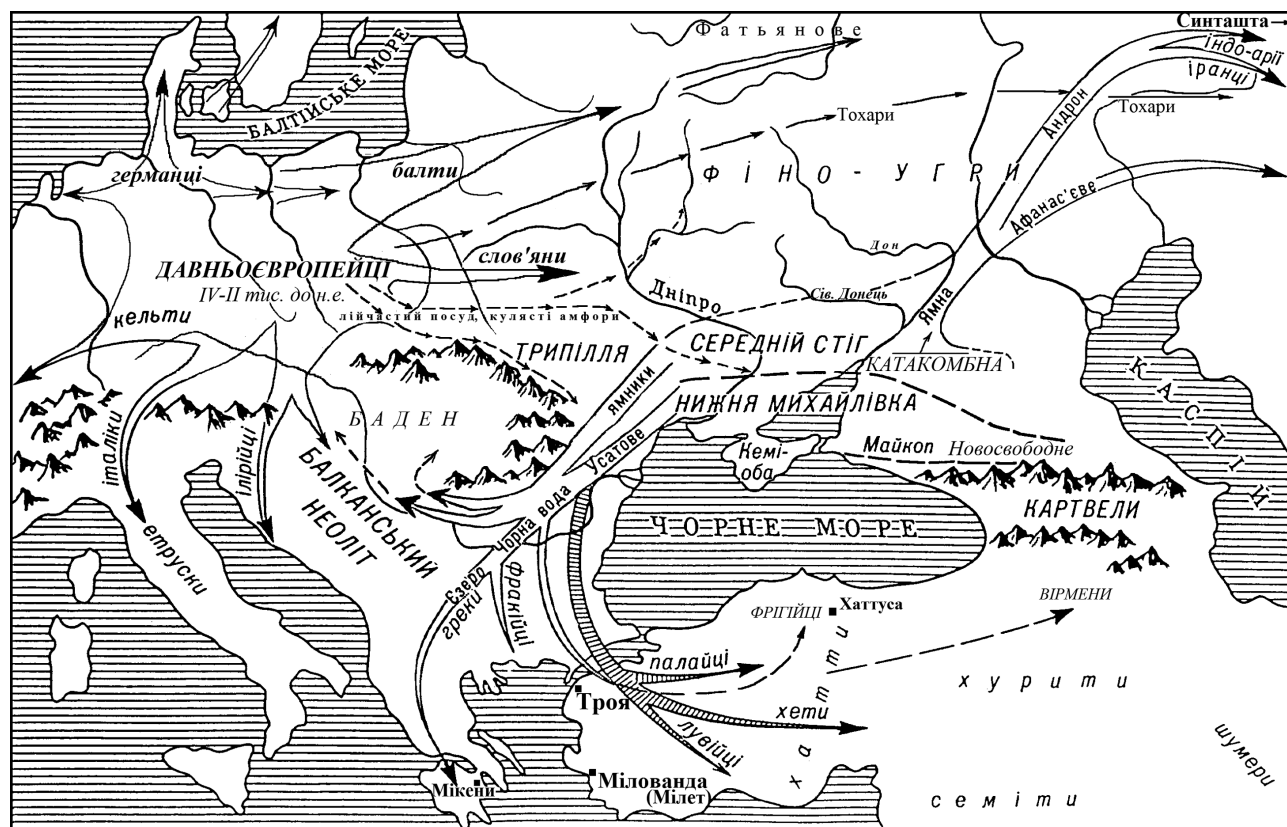

Рис. 14. Розселення індоєвропейців у IV–II тис. до н. е.
 Fig. 14. The settling of early Indo-Europeans in IV–II mil. BC.

ЛІТЕРАТУРА

- Абаев, В. И. 1972. К вопросу о прародине и древних миграциях индо-иранских народов. В: Кузицин, В. И. (ред.). *Древний Восток и античный мир*. Москва: Издательство Московского университета, с. 36–37.
- Андреев, Н. Д. 1986. *Раннеиндоевропейский праязык*. Ленинград: Наука.
- Андрух, С. И., Тоцев, Г. Н. 2009. Грунтовой могильник эпохи неолита. В: Тоцев, Г. Н. (ред.). *Могильник Мамай-гора*. Книга IV. Запорожье: Издательство ЗНУ, с. 13–35.
- Васильев, И. Б., Матвеева, Г. И. 1986. *У истоков истории самарского Поволжья*. Куйбышев: Куйбышевское книжное издательство.
- Васильев, И. Б., Синюк, А. Т. 1985. *Энеолит Восточно-Европейской лесостепи*. Куйбышев: Издательство Куйбышевского педагогического института.
- Гамкрелидзе, Т. В., Иванов, В. В. 1984. *Индоевропейский язык и индоевропейцы*. Т. 1–2. Тбилиси: Издательство Тбилисского университета.
- Гаскевич, Д. Л. 2012. Фауна поселення Кам'яна Могила I: фактор суб'єктивності у становленні концепції неолітизації Північного Надзав'я. В: Отрощенко, В. В. (ред.). *Проблеми дослідження пам'яток Східної України*. Луганськ: ЛОКМ, с. 53–57.
- Генинг, В. Ф., Зданович, Г. Б., Генинг, В. В. 1992. *Синташта. Археологические памятники арийских племен Урало-Казахстанских степей*. Челябинск: Южно-Уральское книжное издательство.
- Гимбутас, М. 2006. *Цивилизация великой богини. Мир древней Европы*. Москва: РОССПЕН.
- Гохман, И. И. 1966. *Население Украины в эпоху мезолита и неолита (Антропологический очерк)*. Москва: Наука.
- Грушевський, М. С. 1913. *Історія України-Руси*. Т. 1. До початку XI віка. Київ: Наукова думка.
- Даниленко, В. Н. 1969. *Неолит України. Главы древней истории Юго-Восточной Европы*. Киев: Наукова думка.
- Даниленко, В. Н. 1974. *Энеолит Украины*. Киев: Наукова думка.
- Елизаренкова, Т. Я. (пер. с вед.). 1989. *Ригведа: Мандалы I–IV*. Москва: Наука.
- Зайберт, В. Ф. 2009. *Ботайская культура*. Алматы: КазАкпарат.
- Зализняк, Л. Л. 1991. *Население Полесья в мезолите*. Киев: Наукова думка.
- Зализняк, Л. Л. 1994. *Нариси стародавньої історії України*. Київ: Абрис.
- Зализняк, Л. Л. 2016. Мезолітичні витоки перших індоєвропейських культур Європи за даними археології. *Археологія*, 3, с. 3–16.
- Зализняк, Л. Л. 2017. «Неолітична революція» в археології України початку XXI ст. *Археологія*, 4, с. 5–25.
- Зализняк, Л. Л. 2020. *Від пізніх неандертальців до ранніх індоєвропейців*. Кам'яна доба України, 19. Київ: Видавництво Олег Філюк.
- Іванова, С. В. 2018. Північно-Західне Надчорномор'я і Троя: можливість контактів за доби ранньої бронзи. *Археологія*, 4, с. 47–63.
- Іванова, С. В. 2019. Буджацька культура Північно-Західного Причорномор'я. В: Фіалко, О. Є. (ред.). *Археологія і давня історія України*. Харків: Майдан, с. 32–59.
- Іллич-Свитыч, В. М. 1964. Древнейшие индоевропейско-семитские языковые контакты. В: Топоров, В. Н. (ред.). *Проблемы индоевропейского языкознания*. Москва: Наука, с. 3–12.
- Іллич-Свитыч, В. М. 1971. *Опыт сравнения ностратических языков: Введение. Сравнительный словарь*. Москва: Наука.
- Клейн, Л. С. 1997. Од Дніпра до Інду. В: Довгич, В. (ред.). *Індоевропа*. Книга 1–2, Київ: Такі справи, с. 20–27.
- Клейн, Л. С. 2007. *Древние миграции и происхождение индоевропейских народов*. Санкт-Петербург (б. и.).
- Клейн, Л. С. 2010. *Время кентавров. Степная прародина греков и ариев*. Санкт-Петербург: Евразия.
- Клейн, Л. С. 2012. Происхождение индоевропейцев и археология. В: Алёшин, В. А. и др. (ред.). *Культуры степной Евразии и их взаимодействие с древними цивилизациями*. Санкт-Петербург: Издательство Периферия, с. 25–34.
- Конча, С. В. 2001. Концепція «степових інвазій» М. Гімбутас. Спроба критичного аналізу. *Археологія*, 1, с. 35–43.
- Конча, С. В. 2010. Сто років української індоєвропейістики. *Кам'яна доба України*, 13, с. 300–314.
- Конча, С. В. 2017. *Індоевропейці: пізнання доісторії*. Київ: Центр учбової літератури.
- Королев, А. И. 2013. Некоторые аспекты изучения Самарской культуры. *Поволжская археология*, 1, с. 87–95.
- Котова, Н. С. 2002. *Неолитизация Украины*. Луганск: Шлях.
- Кондукторова, Т. С. 1973. *Антропология населения Украины мезолита, неолита и эпохи бронзы*. Москва: Наука.
- Кузьмина, Е. Е. 1986. *Древнейшие скотоводы от Урала до Тянь-Шаня*. Фрунзе: Илим.
- Кузьмина, Е. Е. 1994. *Откуда пришли индоарии? Материальная культура племен андроновской общности и происхождение индоиранцев*. Москва: Восточная литература.
- Макаренко, М. М. 1933. *Маріупольський могильник*. Київ: Видавництво Всеукраїнської Академії Наук.
- Николаева, Н. А., Сафронов, В. А. 1974. Происхождение дольменной культуры Северо-Западного Кавказа. В: Бадер, О. Н. (ред.). *Вопросы охраны, классификации и использования археологических памятников*. Сообщения научно-методического совета по охране памятников культуры, 7. Москва: Издательство «Знание», с. 174–198.
- Павленко, Ю. В. 1994. *Передісторія давніх русів у світовому контексті*. Київ: Фенікс.
- Підоплічко, І. Г. 1952. *Походження свійських тварин*. Київ: Видавництво АН УРСР.
- Потехина, И. Д. 1999. *Население Украины в эпохи неолита и раннего энеолита по антропологическим данным*. Киев: ИА НАНУ.
- Потехина, И. Д. 2016. Дослідження геному, дієти та резервуарного ефекту на матеріалах епох епіпалеоліту-енеоліту Середнього і Нижнього Подніпров'я. В: Болтрик, Ю. В. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2015 року*. Київ: Видавництво «Стародавній світ», с. 254–255.
- Пятых, Г. Г. 2016. Реалии синташтинского феномена. *Российская археология*, 2, с. 120–131.
- Рассамакин, Ю. Я. 2004. Степи Причорноморья в контексті розвитку перших землеробських культур. *Археологія*, 2, с. 3–26.
- Резепкин, А. Д. 2011. *Новосвободненская культура (на основе материалов могильника Клады)*. Санкт-Петербург: Нестор-История.
- Сафронов, В. А. 1989. *Индоевропейские прародины*. Горький: Волгоятское книжное издательство.

- Старостин, С. А. 1988. Индоевропейско-севернокавказские изоглоссы. В: Бонгард-Левин, Г. М., Ардзинба, В. Г. (ред.). *Древний Восток: этнокультурные связи*. Москва: Наука, с. 112–163.
- Телегін, Д. Я. 1968. *Дніпро-донецька культура*. Київ: Наукова думка.
- Телегін, Д. Я. 1973. *Середньостогівська культура епохи міді*. Київ: Наукова думка.
- Телегін, Д. Я. 1990. Степное Поднепровье и Нижнее Подунавье в неолите и энеолите. В: Телегін, Д. Я. (ред.). *Каменный век на территории Украины*. Киев: Наукова думка, с. 6–16.
- Телегін, Д. Я. 1991. *Неолитические могильники мариупольского типа*. Киев: Наукова думка.
- Телегін, Д. Я., Нечитайло, А. Л., Потехина, И. Д., Панченко, Ю. В. 2001. *Среднестоговская и новоданиловская культуры энеолита Азово-Черноморского региона*. Луганск: Шлях.
- Товкайло, М. Т., Фоменко, В. М. 2015. Гард — могильники мариупольского типа на Південному Бузі. *Археологія*, 2, с. 18–33.
- Чайлд, Г. 2005. *Арийцы. Основатели европейской цивилизации*. Перевод с англ. Москва: Иностранная литература.
- Чайлд, В. Г. 1952. *У истоков европейской цивилизации*. Перевод с англ. Москва: Иностранная литература.
- Шнирельман, В. А. 1989. *Возникновение производящего хозяйства*. Москва: Наука.
- Шрадер, О. 1913. *Индоевропейцы*. Перевод с нем. Санкт-Петербург: Издательство П. Сойкина.
- Энгельс, Ф. 1979. Происхождение семьи, частной собственности и государства. В: Маркс, К., Энгельс, Ф. *Избранные произведения*. В 3-х т. Т. 3. Москва: Политиздат, с. 211–370.
- Anthony, D. W. 1986. The Kurgan Culture, Indo-European Origins and the Domestication of the Horse: a Reconsideration. *Current Anthropology*, 27 (4), p. 291–313.
- Anthony, D. W. 1991. The Archaeology of Indo-European origins. *The Journal of Indo-European Studies*, 19, 3–4, p. 193–222.
- Bagniewski, Z. 1993. O mesolocie Pojezdra Dranskego. *Acta Universitatis Wratislaviensis*, 1509, p. 33–55.
- Gaunitz, C., Fages, A., Hanghøj, K., Orlando, L. 2018. Ancient genomes revisit the ancestry of domestic and Przewalski's horses. *Science*, 360 (6384), p. 111–114.
- Gimbutas, M. 1963. The Indo-Europeans: Archeological problems. *American Anthropologist*, 65, p. 815–836.
- Gimbutas, M. 1970. Proto-Indo-European culture: The Kurgan Culture. In: Cardona, B., Hoenigswald, H. M., Senn, A. (eds.). *Indo-European and Indo-Europeans*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, p. 155–198.
- Gimbutas, M. 1977. The First Wave of Eurasian Steppe Pastoralists into Coper Age Europe. *The Journal of Indo-European Studies*, 5 (4), p. 277–338.
- Gimbutas, M. 1980. The Kurgan Wave № 2 (3400–3200 B.C.) into Europe and the Following Transformation of Culture. *The Journal of Indo-European Studies*, 8, 3–4, p. 273–315.
- Gimbutas, M. 1985. Primary and Secondary Homeland of The Indo-Europeans. Comments on Gamkrelidze-Ivanov articles. *The Journal of Indo-European Studies*, 13, 1–2, p. 185–202.
- Grimm, J. 1848. *Geschichte der deutschen Sprache*. Leipzig: Weidmannsche Buchhandlung.
- Horvath, T., Dani, J., Peto, D., Pospieszny, L., Svingor, E. 2013. Multidisciplinary Contribution to the study of Pit Grave Culture Kurgans of the Great Hungarian Plain. In: Heyd, V., Kulcsar, G., Szeverenyi, V. (eds.). *Transitions to the Bronze Age: Interregional Interaction and Socio-Cultural Change in the Therd Millennium BC Carpathian Basin and Neighbouriang Regions*. Budapest: Archaeolingua, p. 153–180.
- Kosintsev, P., Kuznetsov, P. 2013. Comment on «The Earliest Horse Harnessing and Milking». *Tyragetia*, 7 (22), с. 405–408.
- Kuhn, A. 1845. *Zur altesten Geschichte der indogermanischen Volker*. Berlin: Nauck.
- Levine, M., Rassamakin, Yu., Kislenko, A., Tatarintseva, N. 1999. *Late Prehistoric Exploitation of the Eurasian Steppe*. Cambridge: University of Cambridge.
- Mallory, J. P. 1989. *In Search of Indo-Europeans*. London: Thames and Hudson.
- Renfrew, C. 1987. *Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins*. New-York; London: Penguin Books.
- Telegin, D., Potekhina, I. 1987. *Neolithic cemeteries and populations in the Dnieper basin*. British Archaeological Reports International Series, 383. Oxford: Archeopress.
- Schleicher, A. 1863. Der wirtschaftliche Culturstand der Indogermanischen Urvolkes. *Hildebrander Jachreschrift*, 1, p. 401–411.
- Sulimirski, T. 1933. Die schnurkeramischen Kulturen und das indoeuropaische Problem. In: Halecki, O. (ed.). *La Pologne au VII Congres international des sciences prehistoriques*. Part I. Warsaw: Polskie Towarzystwo Historyczne, p. 287–308.
- Sulimirski, T. 1968. *Corded ware and globular amphorae northeast of the Carpathians*. London: Athlone Press.
- Zaliznyak, L. L. 2005. Ukraine and the Problem of Indo-European Original Motherland. In: Zaliznyak, L., Carter, J. (eds.). *Archeology in Ukraine*. Kyiv; Ostin: Видавничий дім Стілос, p. 12–37.
- Zaliznyak, L. 2020. Balcan-Danube Version of the Neolithization of Ukraine. *Археологія*, 1, p. 5–22.

Leonid L. Zaluzniak¹¹ DSc in History, professor, head of the Stone Age Archaeology Department, Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine;

address: 12, Heroiv Stalinhrada ave., Kyiv, 04210, Ukraine;

ORCID: 0000-0001-8924-8122;

e-mail: zaluznyakl@ukr.net

HOMELAND OF INDO-EUROPEAN PASTORALISTS OF THE EURASIAN STEPPE ACCORDING TO ARCHEOLOGICAL DATA

The problem of the homeland of the ancient pastoralists of the Eurasian steppe is closely connected with the birth of the Indo-European family of peoples. Despite its importance, the region from which in the V–III millennium BC the oldest Indo-European pastoralists settled in the boundless Eurasian steppes is not definitively determined today.

Archaeological evidence suggests, the decisive role of the Pontic steppes in the emergence of livestock and the formation of a mobile lifestyle of the steppes of Eurasia. We have good reason to say that the origin of the oldest pastoral societies of the Eurasian steppe took place in the steppes and forest-steppes of the Black Sea and Azov Sea regions in the V–III millennium BC. From the south of Ukraine, early IE Eneolithic and Early Bronze Age pastoralists (Mariupol, Seredniy Stig and Yamna cultures) settled in the steppes to the west in Budzhak, Dobrudzha, Pannonia, and east direction to the Caucasus, the Caspian Sea and further through the Kazakh steppes to the Altai, and even more further to Iran and the Indus Basin (Fig. 14). It was from the Pontic steppes that the colonization of the boundless Eurasian steppes by the ancient pastoralists began, which at that time were practically uninhabited, except for a small group of Neolithic hunters and fishermen who hunted and fished in the floodplains of steppe rivers.

Invented in the Black Sea and Azov Sea regions extremely productive livestock, based on grazing cows, sheep, goats, and later horses, allowed in a short time to colonize not only the Eurasian steppes, but also the surrounding areas of the continent. During the pastoral colonization, pastoralists from the south of Ukraine spread their IE language and culture over vast areas of Europe and Western Asia, thus starting the Indo-European family of nations (Zaluznyak 2005).

The Pontic steppe played an important role in the formation of the second, highest stage of development of pastoral societies in the steppes of Eurasia — nomadism. This was due to the spread of the domestic horse, the ancestor of which was the European tarpan, domesticated by yamniks in the steppes and forest-steppes of the Black Sea and Azov Sea regions.

Thus, the oldest pastoral form of cattle breeding, as a driving force for the settlement of Indo-Europeans, was apparently born in the Azov-Black Sea steppes in the V–IV millennium BC, and hence spread its first carriers throughout the Eurasian steppe, including through Volga and Trans-Urals in the steppes of Kazakhstan and Altai. The leading role in the formation of the oldest IE pastoralists of the Eurasian steppe was played by genetically related steppe cultures of the Eneolithic and Early Bronze Age of the Northern Black Sea Coast — Mariupol, numerous cultural groups of the Seredniy Stig and Yamna culture.

Key words: *pastoralists, Indo-Europeans, North Black Sea region, steppe Eneolithic, Mariupol, Seredniy Stig, Yamna culture.*

REFERENCES

- Abaev, V. I. 1972. K voprosu o prarodine i drevnikh migratsiakh indo-iranskikh narodov. In: Kuzishchin, V. I. (ed.). *Drevnii Vostok i antichnyi mir*. Moscow: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta, p. 36–37.
- Andreev, N. D. 1986. *Ranneindoevropskii praiazyk*. Leningrad: Nauka.
- Andrukh, S. I., Toshchev, G. N. 2009. Gruntovoi mogilnik epokhi neolita. In: Toshchev, G. N. (ed.). *Mogilnik Mamai-gora*. Book IV. Zaporizhzhia: Izdatelstvo ZNU, p. 13–35.
- Vasilev, I. B., Matveeva, G. I. 1986. *U istokov istorii samarskogo Povolzhia*. Kuibishev: Kuibyshevskoe knizhnoe izdatelstvo.
- Vasilev, I. B., Siniuk, A. T. 1985. *Eneolit Vostochno-Evropskoi lesostepi*. Kuibyshev: Izdatelstvo Kuibyshevskogo pedagogicheskogo instituta.
- Gamkrelidze, T. V., Ivanov, V. V. 1984. *Indoevropskii iazyk i indoevropetsy*. Vol. 1–2. Tbilisi: Izdatelstvo Tbilisskogo universiteta.
- Haskevych, D. L. 2012 Fauna poselennia Kam'iana Mohyla I: faktor subiektyvnosti u stanovlenni kontseptsii neolityzatsii Pivnichnoho Nadazov'ia. In: Otroshchenko, V. V. (ed.). *Problemy doslidzhennia pamiatok Skhidnoi Ukrainy*. Luhansk: LOKM, p. 53–57.
- Gening, V. F., Zdanovich, G. B., Gening, V. V. 1992. *Sintashta. Arkheologicheskie pamiatniki ariiskikh plemen Uralo-Kazakhstanskikh stepei*. Cheliabinsk: Iuzhno-Uralskoe knizhnoe izdatelstvo.
- Gimbutas, M. 2006. *Tsivilizatsiia velikoi bogini. Mir drevnei Evropy*. Moscow: ROSSPEN.
- Gokhman, I. I. 1966. *Naselenie Ukrainy v epokhu mezolita i neolita (Antropologicheskii ocherk)*. Moscow: Nauka.
- Hrushevskiy, M. S. 1913. *Istoriia Ukrainy-Rusy*. Vol. 1. Do pochatku XI vika. Kyiv: Naukova Dumka.
- Danilenko, V. N. 1969. *Neolit Ukrainy. Glavy drevnei istorii Iugo-Vostochnoi Evropy*. Kyiv: Naukova dumka.
- Danilenko, V. N. 1974. *Eneolit Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka.
- Elizarenkova, T. Ia. (per. s ved.). 1989. *Rigveda: Mandaly I–IV*. Moscow: Nauka.
- Zaibert, V. F. 2009. *Botaiskaia kultura*. Almaty: KazAkparat.
- Zaluzniak, L. L. 1991. *Naselenie Polesia v mezolite*. Kyiv: Naukova dumka.
- Zaluzniak, L. L. 1994. *Narysy starodavnoi istorii Ukrainy*. Kyiv: Abrys.
- Zaluzniak, L. L. 2016. Mezolitychni vytoky pershykh indoevropskykh kultur Yevropy za danymy arkheolohii. *Arkheolohiia*, 3, p. 3–16.
- Zaluzniak, L. L. 2017. «Neolitychna revoliutsiia» v arkheolohii Ukrainy pochatku XXI st. *Arkheolohiia*, 4, p. 5–25.

- Zalizniak, L. L. 2020. *Vid piznikh neandertalsiv do rannikh indoevropeitsiv*. Kamiana doba Ukrainy, 19. Kyiv: Vydavnytstvo Oleh Filiuk.
- Ivanova, S. V. 2018. Pivnichno-Zakhidne Nadchornomor'ia i Troia: mozhlyvist kontaktiv za doby rannoi bronzy. *Arkheolohiia*, 4, p. 47–63.
- Ivanova, S. V. 2019. Budzhatska kultura Pivnichno-Zakhidnoho Prychornomor'ia. In: Fialko, O. Ye. (ed.). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*. Kharkiv: Mайдan, p. 32–59.
- Illich-Svitych, V. M. 1964. Drevneishie indoevropeisko-semitskie iazykovye kontakty. In: Toporov, V. N. (ed.). *Problemy indoevropeiskogo iazykoznanii*. Moscow: Nauka, p. 3–12.
- Illich-Svitych, V. M. 1971. *Opyt sravneniia nostraticheskikh iazykov: Vvedenie. Sravnitelnyi slovar*. Moscow: Nauka.
- Klein, L. S. 1997. Od Dnipra do Indu. In: Dvovich, V. (ed.). *Indoyevropa*. Book 1–2, Kyiv: Taki spravi, p. 20–27.
- Klein, L. S. 2007. *Drevnie migratsii i proiskhozhdenie indoevropeiskikh narodov*. St. Petersburg (w. p.).
- Klein, L. S. 2010. *Vremia kentavrov. Stepnaia prarodina grekov i ariev*. St. Petersburg: Evraziia.
- Klein, L. S. 2012. Proiskhozhdenie indoevropeitsev i arkeologii. In: Alekshin, V. A. et al. (eds.). *Kultury stepnoi Evrazii i ikh vzaimodeistvie s drevnimi tsivilizatsiiami*. St. Petersburg: Izdatelstvo Periferiia, p. 25–34.
- Koncha, S. V. 2001. Kontsepsiia «stepovykh invazii» M. Himbutas. Sproba krytychnoho analizu. *Arkheolohiia*, 1, p. 35–43.
- Koncha, S. V. 2010. Sto rokov ukrainskoi indoevropeistyky. *Kamiana doba Ukrainy*, 13, p. 300–314.
- Koncha, S. V. 2017. *Indoevropeitsi: piznannia doistorii*. Kyiv: Tsentр uchbovoi literatury.
- Korolev, A. I. 2013. Nekotore aspekty izucheniya Samarskoii kultury. *Povolzhskaia arkeologia*, 1, p. 87–95.
- Kotova, N. S. 2002. *Neolitizatsiia Ukrainy*. Luhansk: Shliakh.
- Konduktorova, T. S. 1973. *Antropologiiia naseleniia Ukrainy mezolita, neolita i epokhi bronzy*. Moscow: Nauka.
- Kuzmina, E. E. 1986. *Drevneishie skotovody ot Urala do Tian-Shania*. Frunze: Ilim.
- Kuzmina, E. E. 1994. *Otkuda prishli indoarii? Materialnaia kultura plemen andronovskoi obshchnosti i proiskhozhdenie indoirantsev*. Moscow: Vostochnaia literatura.
- Makarenko, M. M. 1933. *Mariupolskyi mohylnyk*. Kyiv: Vydavnytstvo Vseukrainskoi Akademii Nauk.
- Nikolaeva, N. A., Safronov, V. A. 1974. Proiskhozhdenie dolmennoi kultury Severo-Zapadnogo Kavkaza. In: Bader, O. N. (ed.). *Voprosy okhrany, klasifikatsii i ispolzovaniia arkeologicheskikh pamiatnikov*. Soobshcheniia nauchno-metodicheskogo soveta po okhrane pamiatnikov kultury, 7. Moscow: Izdatelstvo «Znanie», p. 174–198.
- Pavlenko, Yu. V. 1994. *Peredistoriia davnikh rusiv u svitovomu konteksti*. Kyiv: Feniks.
- Pidoplichko, I. H. 1952. *Pokhodzhennia sviiskykh tvaryn*. Kyiv: Vydavnytstvo AN URSR.
- Potekhina, I. D. 1999. *Naselenie Ukrainy v epokhi neolita i rannego eneolita po antropologicheskim dannym*. Kyiv: IA NANU.
- Potekhina, I. D. 2016. Doslidzhennia henomu, diiety ta rezervuarneho efektu na materialakh epokh epipaleolitu-eneolitu Serednoho i Nyzhnoho Podniprovia. In: Boltryk, Yu. V. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2015 roku*. Kyiv: Vydavnytstvo «Starodavni svit», p. 254–255.
- Piatykh, G. G. 2016. Realii sintashtinskogo fenomena. *Rossiiskaia arkeologiiia*, 2, p. 120–131.
- Rassamakin, Yu. Ya. 2004. Stepy Prychornomoria v konteksti rozvytku pershykh zemlerobskykh kultur. *Arkheolohiia*, 2, p. 3–26.
- Rezepkin, A. D. 2011. *Novosvobodnenskaia kultura (na osnove materialov mogilnika Klady)*. St. Petersburg: Nestor-Istoriia.
- Safronov, V. A. 1989. *Indoevropeiskie prarodiny*. Gorkii: Volgoviatskoe knizhnoe izdatelstvo.
- Starostin, S. A. 1988. Indoevropeisko-severnokavkazskie izoglossy. In: Bongard-Levin, G. M., Ardzinba, V. G. (eds.). *Drevnii Vostok: etnokulturnye svyazi*. Moscow: Nauka, p. 112–163.
- Telehin, D. Ya. 1968. *Dnipro-donetska kultura*. Kyiv: Naukova dumka.
- Telehin, D. Ya. 1973. *Serednostohivska kultura epokhy midi*. Kyiv: Naukova dumka.
- Telegin, D. Ia. 1990. Stepnoe Podneprove i Nizhnee Podunave v neolite i eneolite. In: Telegin, D. Ia. (ed.). *Kamennyi vek na territorii Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, p. 6–16.
- Telegin, D. Ia. 1991. *Neoliticheskie mogilniki mariupolskogo tipa*. Kyiv: Naukova dumka.
- Telegin, D. Ia., Nechitaiko, A. L., Potekhina, I. D., Panchenko, Iu. V. 2001. *Srednestogovskaia i novodanilovskaia kultury eneolita Azovo-Chernomorskogo regiona*. Luhansk: Shliakh.
- Tovkailo, M. T., Fomenko, V. M. 2015. Hard — mohylnyky mariupolskoho typu na Pivdennomu Buzi. *Arkheolohiia*, 2, p. 18–33.
- Chaild, G. 2005. *Ariitsy. Osnovateli evropeiskoi tsivilizatsii*. Moscow: Inostrannaia literatura.
- Chaild, V. G. 1952. *U istokov evropeiskoi tsivilizatsii*. Moscow: Inostrannaia literatura.
- Shnirelman, V. A. 1989. *Vozniknovenie proizvodiashego khoziaistva*. Moscow: Nauka.
- Shrader, O. 1913. *Indoevropeitsy*. St. Petersburg: Izdatelstvo P. Soikina.
- Engels, F. 1979. Proiskhozhdenie semi, chastnoi sobstvennosti i gosudarstva. In: Marks, K., Engels, F. *Izbrannye proizvedeniia*. Vol. 3. Moscow: Politizdat, p. 211–370.
- Anthony, D. W. 1986. The Kurgan Culture, Indo-European Origins and the Domestication of the Horse: a Reconsideration. *Current Anthropology*, 27 (4), p. 291–313.
- Anthony, D. W. 1991. The Archaeology of Indo-European origins. *The Journal of Indo-European Studies*, 19, 3–4, p. 193–222.
- Bagniewski, Z. 1993. O mesolocie Pojerza Dranskego. *Acta Universitatis Wratislaviensis*, 1509, p. 33–55.
- Gaunitz, C., Fages, A., Hanghøj, K., Orlando, L. 2018. Ancient genomes revisit the ancestry of domestic and Przewalski's horses. *Science*, 360 (6384), p. 111–114.
- Gimbutas, M. 1963. The Indo-Europeans: Archeological problems. *American Antropologist*, 65, p. 815–836.
- Gimbutas, M. 1970. Proto-Indo-European culture: The Kurgan Culture. In: Cardona, B., Hoenigswald, H. M., Senn, A. (eds.). *Indo-European and Indo-Europeans*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, p. 155–198.

- Gimbutas, M. 1977. The First Wave of Eurasian Steppe Pastoralists into Copper Age Europe. *The Journal of Indo-European Studies*, 5 (4), p. 277–338.
- Gimbutas, M. 1980. The Kurgan Wave № 2 (3400–3200 B.C.) into Europe and the Following Transformation of Culture. *The Journal of Indo-European Studies*, 8, 3–4, p. 273–315.
- Gimbutas, M. 1985. Primary and Secondary Homeland of The Indo-Europeans. Comments on Gamkrelidze-Ivanov articles. *The Journal of Indo-European Studies*, 13, 1–2, p. 185–202.
- Grimm, J. 1848. *Geschichte der deutschen Sprache*. Leipzig: Weidmannsche Buchhandlung.
- Horvath, T., Dani, J., Peto, D., Pospieszny, L., Svingor, E. 2013. Multidisciplinary Contribution to the study of Pit Grave Culture Kurgans of the Great Hungarian Plain. In: Heyd, V., Kulcsar, G., Szeverenyi, V. (eds.). *Transitions to the Bronze Age: Interregional Interaction and Socio-Cultural Change in the Third Millennium BC Carpathian Basin and Neighbouring Regions*. Budapest: Archaeolingua, p.153–180.
- Kosintsev, P., Kuznetsov, P. 2013. Comment on «The Earliest Horse Harnessing and Milking». *Tyragetia*, 7 (22), c. 405–408.
- Kuhn, A. 1845. *Zur ältesten Geschichte der indogermanischen Völker*. Berlin: Nauck.
- Levine, M., Rassamakin, Yu., Kislenko, A., Tatarintseva, N. 1999. *Late Prehistoric Exploitation of the Eurasian Steppe*. Cambridge: University of Cambridge.
- Mallory, J. P. 1989. *In Search of Indo-Europeans*. London: Thames and Hudson.
- Renfrew, C. 1987. *Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins*. New-York; London: Penguin Books.
- Telegin, D., Potekhina, I. 1987. *Neolithic cemeteries and populations in the Dnieper basin*. British Archaeological Reports International Series, 383. Oxford: Archeopress.
- Schleicher, A. 1863. Der wirtschaftliche Culturstand der Indogermanischen Urvölker. *Hildebranders Jahreschrift*, 1, p. 401–411.
- Sulimirski, T. 1933 Die schnurkeramischen Kulturen und das indoeuropäische Problem. In: Halecki, O. (ed.). *La Pologne au VII Congrès international des sciences préhistoriques*. Part I. Warsaw: Polskie Towarzystwo Historyczne, p. 287–308.
- Sulimirski, T. 1968. *Corded ware and globular amphorae northeast of the Carpathians*. London: Athlone Press.
- Zaliznyak, L. L. 2005. Ukraine and the Problem of Indo-European Original Motherland. In: Zaliznyak, L., Carter, J. (eds.). *Archeology in Ukraine*. Kyiv; Ostin: Видавничий дім Стілос, p. 12–37.
- Zaliznyak, L. 2020. Balcan-Danube Version of the Neolithization of Ukraine. *Археологія*, 1, p. 5–22.